İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YENİ İLM-İ KELÂM BAĞLAMINDA DARVİNİZM'E YAZILAN REDDİYELER

RAMAZAN AKGÜL

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET SÜRURİ

İSTANBUL, 2023

İBN HALDUN ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

YENİ İLM-İ KELÂM BAĞLAMINDA DARVİNİZM'E YAZILAN REDDİYELER

RAMAZAN AKGÜL

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET SÜRURİ

İSTANBUL, 2023

TEZ ONAY SAYFASI

Bu tez tarafımızca okunmuş olup kapsam ve nitelik açısından, Temel İslam Bilimleri alanında yüksek lisans derecesini alabilmek için yeterli olduğuna karar verilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri

Unvan – Ad Soyad	Kanaati	İmza
______________	______________	______________
______________	______________	______________
______________	______________	______________

Bu tezin İbn Haldun Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü tarafından konulan tüm standartlara uygun şekilde yazıldığı teyit edilmiştir.

Teslim Tarihi   Mühür/İmza

AKADEMİK DÜRÜSTLÜK BEYANI

Bu çalışmada yer alan tüm bilgilerin akademik kurallara ve etik ilkelere uygun olarak toplanıp sunulduğunu, söz konusu kurallar ve ilkelerin zorunlu kıldığı çerçevede, çalışmada özgün olmayan tüm bilgi ve belgelere, alıntılama standartlarına uygun olarak referans verilmiş olduğunu beyan ederim.

Adı Soyadı: Ramazan AKGÜL

İmza:

ÖZ

YENİ İLM-İ KELÂM BAĞLAMINDA DARVİNİZM'E YAZILAN REDDİYELER

Akgül, Ramazan
Temel İslam Bilimleri Yüksek Lisans Programı
Öğrenci Numarası: 194018018
Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-0804-8477

Ulusal Tez Merkezi Referans Numarası: 10547488

Tez Danışmanı: Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Süruri
Ekim 2023, 104 Sayfa

19. yüzyılda kelam ilmini canlandırmak ve Pozitivizm, Materyalizm ve Darvinizm gibi akımların etkisiyle ortaya çıkan sorunları çözmek için İslam coğrafyasında kelam alanında ıslahat çalışmaları başlamıştır. Yaklaşık iki yüz yıl süren ve günümüzde de devam eden bu çalışmalar ile kelamın hem içerik hem de yöntem olarak yeniden şekillendirilmesi ve işlev kazanması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın temel amacı, Yeni İlm-i Kelam bağlamında Darvinizm'e yazılan reddiyelerin incelenip bu reddiyelerdeki savunulan düşüncelerin ortaya konulması, benzer ve farklı yanlarının ele alınması, kullandıkları delil ve yöntemlerin karşılaştırılmasının yapılması ile kelam literatürüne küçük bir katkı sunmaktır. Bunun yanında reddiyeler özelinde "evrimin varlığı, yaratıcının varlığının ispatına engel midir?" sorusunun cevabına ulaşılmaya çalışılacaktır. Ele alınan bu reddiyelerin Yeni İlm-i Kelam bağlamında daha önce çalışılmamış olması bu araştırmayı önemli kılmaktadır.

Çalışmanın ilk bölümünde çalışmanın konusu, çalışmanın önemi ve literatür değerlendirilmesi ele alınmıştır. İkinci bölümünde Darvinizm başlığı altında Darvinizm'in oluşmasında etkili olan kişiler ele alınmıştır. Bu bağlamda Jean Baptiste Lamarck (1744-1829), Charles Darwin (1809-1882) ve Herbert Spencer'ın (1820-1903) görüşleri ele alınıştır. Üçüncü bölümünde Osmanlı Düşüncesinde Darvinizm

başlığı altında, Darvinizm'in Osmanlı'ya girişinde rol alan kuruluş ve yayınlar ve Darvinizm'in Osmanlı düşüncesinde öne çıkan temsilcileri ele alınmıştır. Dördüncü bölümünde ise Ali Sedad (1857-1900), İsmail Ferid (1852-?), Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi (1850-1927), İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) ve Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) gibi kişilerin Darvinizm'e yaptığı eleştiriler ele alınmıştır.

Sonuç kısmında ise yukarıda ismini zikrettiğimiz kişilerin Darvinizm hakkındaki tenkitleri birbirleri ile karşılaştırılmıştır. Bunun yanında eleştirilerini yaparken reddiyelerinde kullandıkları delil ve yöntemler de incelenmiştir. Bu bağlamda kullandıkları delillerin ve öne sürdükleri görüşlerinin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmuştur. Daha sonra bu kişilerin Darvinizm'e yaptıkları eleştiriler için kullandıkları delillerin güçlü ve zayıf yönleri ele alınmıştır. Böylelikle ortaya koydukları reddiyelerin güçlülük durumu anlaşılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Evrim, Darwin, Darvinizm, Reddiyeler, Kelam, Yeni İlm-i Kelam.

ABSTRACT

REFUTATIONS ON DARWINISM IN THE CONTEXT OF NEW SCIENCE OF KALAM

Akgül, Ramazan
MA in Islamic Studies
Student ID: 194018018
Open Researcher and Contributor ID (ORC-ID): 0000-0002-0804-8477
National Thesis Center Referance Number: 10547488

Thesis Supervisor: Assist. Prof. Ahmet Süruri
October 2023, 104 Pages

In the 19th century, reform studies in the field of Kalam began in the Islamic geography in order to revitalize the science of Kalam and to solve the problems that emerged under the influence of movements such as Positivism, Materialism and Darwinism. With these studies, which lasted about two hundred years and continue today, it was aimed to reshape kalam and gain function both in terms of content and method.

The main purpose of this study is to make a small contribution to the Kalam literature by examining the refutations written against Darwinism in the context of the New Science of Kalam, revealing the ideas defended in these refutations, discussing their similar and different aspects, and comparing the evidence and methods they use. In addition, in the specific case of rejections, "Does the existence of evolution prevent the proof of the existence of the creator?" an attempt will be made to find the answer to the question. The fact that these rejections have not been studied before in the context of New Science of Kalam makes this research important.

In the first part of the study, the subject of the study, the importance of the study and the evaluation of the literature are discussed. In the second part, people who were influential in the formation of Darwinism were discussed under the title of Darwinism. In this context, the views of Jean Baptiste Lamarck (1744-1829), Charles Darwin

(1809-1882) and Herbert Spencer (1820-1903) were discussed. In the third part, under the title of Darwinism in Ottoman thought, the organizations and publications that played a role in the introduction of Darwinism to the Ottoman Empire and the prominent representatives of Darwinism in Ottoman thought are discussed. In the fourth part, the criticisms of Darwinism made by people such as Ali Sedad (1857-1900), İsmail Ferid (1852-?), Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi (1850-1927), İsmail Fenni Ertuğrul (1855-1946) and Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971) it is discussed.

In the conclusion, the criticisms of the people we mentioned above about Darwinism are compared with each other. In addition, the evidence and methods they used in their criticisms and rejections were also examined. In this context, the similarities and differences of the evidence they used and the views they put forward were revealed. Then, the strengths and weaknesses of the evidence these people used to criticize Darwinism were discussed. In this way, the strength of the denials they put forward was tried to be understood.

Keywords: Evolution, Darwin, Darwinism, Refutations, Kalam, New Science of Kalam.

TEŞEKKÜR

Akademik birikimimi dikkate alarak bu konuya beni yönlendiren, süreç boyunca karşılaştığım zorlukları bilgi ve tecrübesi ile aşmamda yardımcı olan ve manevi desteğini bir an olsun esirgemeyen kıymetli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Ahmet Sururi'ye teşekkürlerimi sunarım. Tez savunmamdan sonra katkılarından dolayı jüri üyelerinden kıymetli hocalarım Doç. Dr. Rıdvan Özdinç ve Doç. Dr. Enis Doko'ya teşekkür ederim.

Bu çalışmama katkılarından dolayı Asım Kaya, Ahmet Kalkan ve Tugay Taşçı'ya, desteklerinden dolayı arkadaşlarıma, süreç boyunca manevi desteklerini esirgemeyen annem Kâtibe'ye, babam Muhsin'e ve kardeşlerime teşekkürlerimi sunarım. Ayrıca çalışmalarım esnasında bana yardımcı olan ve zor durumlar ile karşı karşıya kaldığımda beni motive eden Dilan Usburak'a teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

SEMBOLLER VE KISALTMALAR LİSTESİ

bk.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
DİA	Diyanet İslam Ansiklopedisi
ed.	Editör
haz.	Hazırlayan
İng.	İngilizce
Öl.	Ölüm
Sad.	Sadeleştiren
Yay.	Yayınlayan

BÖLÜM I

GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu

Başlarda itikada dair konuları tartışma konusu olarak ele alan kelâm ilmi, daha sonraları İslâm dininin bütününe yönelik eleştirileri cevaplamaya çalışan bir disipline dönüşmüştür. Ayrıca İslâm düşüncesinin ve Müslüman toplum hayatının ortaya çıkmasıyla birlikte ilk zamanlardan beri kelâm ilminin konusunda değişiklikler olmuştur.[1]

Osmanlı'nın son dönemlerinde İslam düşünce sisteminin durağanlaştığı ve kelâm ilmi gibi birçok İslam bilimi konusunda değişiklikler yapılması gerektiği kanaati oluşmuştur.[2] Bu dönemde ilmî ve siyasi alanda ortaya çıkan meseleleri çözmenin Batı'yı taklitle mümkün olacağına inanan[3] Batı hayranları, materyalizm fikrini bu tartışmalardan kurtulmanın önemli bir yolu olarak görmüşlerdir. Onlara göre İslâm dünyası bilimle özdeşleştirdikleri materyalist görüşü benimsemekle karşılaştığı sorunları çözebilecektir. Buna karşın geleneği savunan ve materyalizmi eleştiren Osmanlı son dönem kelamcıları da olmuştur.[4]

Geleneği savunan Osmanlı âlimleri, Batı'nın yaymış olduğu materyalizm ve pozitivizm gibi modern felsefi akımlara karşı kelâmı yeniden inşa gayretinde bulunmuşlardır. Bu âlimler arasında İsmail Hakkı İzmirli (öl. 1946), Şehbenderzâde Filibeli Ahmed Hilmi (öl. 1914), Abdüllatîf Harpûtî (öl. 1916) ve Ömer Nasûhi Bilmen (öl. 1971) gibi kelamcılar yer almaktadır.[5] Bu akımlara karşı klasik kelâm delilleri

---

[1] Yusuf Şevki Yavuz, "Kelâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Mayıs 2023).
[2] Ahmet Süruri, *Taşköprizade'nin el-Meâlim'i ve Kelâmî Görüşleri* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011), 2.
[3] Rıdvan Özdinç, *Akıl İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dini Düşüncesinde İrade Meselesi* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020), 16-17.
[4] Mehmet Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", *Bilimname Düşünce Platformu 30,* (2016/1): 392.
[5] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 392.

üzerinden ortaya konulan cevaplar yetersiz kalmış olup yeni ilm-i kelâmın geliştirilmesi gerektiği düşüncesi hâkim olmuştur.[6] Böylece bu akımlara karşı ancak kelâmın güncel hale getirilerek başarılı olabileceği düşüncesiyle hareket eden âlimlerin çabası sonucunda "Yeni İlm-i Kelâm" hareketi oluşmaya başlamıştır.[7] Nitekim İzmirli, Yeni İlm-i Kelâm'a olan ihtiyacı şu sözlerle ortaya koymuştur: "Müteahhirin ilm-i kelâmın dâire-i şümulüne aldığı felsefe üç asırdan beri münkariz olmuş, yerine yeni bir felsefe ikame olunmuştur. Bu halde ilm-i kelâmın da yeni bir şekil iktibas etmesi tabii idi."[8]

Bu çerçevede "Yeni İlm-i Kelâm Bağlamında Darvinizm'e Yazılan Reddiyeler" başlıklı tez çalışmamız Osmanlı'nın son döneminde büyük yankı uyandıran Darvinizm eksenli fikrî tartışmaları ortaya koyarak Yeni İlm-i Kelâmın oluşum sürecine ışık tutmayı ve kelâm ilmindeki yenilik arayışlarının önemine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Araştırmamız kapsamında Darvinizm'i doğrudan hedef alan reddiyeler incelenecek olup o dönemde Charles Darwin'in evrim anlayışına eleştiri mahiyetinde yazılmış olan eserler ele alınacaktır. Ancak Darwin'in fikirlerini merkezine almayan diğer metinler çalışmanın kapsamı dışında kaldığından ele alınmayacaktır.

Çalışmamız Giriş, Darvinizm, Osmanlı Düşüncesinde Darvinizm, Darvinizm'e Yazılan Reddiyeler ve Sonuç olmak üzere toplam beş bölümden oluşmaktadır. Darvinizm öncülerinin ele alındığı ikinci bölümde Jean Baptiste Lamarck, Charles Darwin ve Herbert Spencer'ın evrim hakkındaki görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. "Osmanlı Düşüncesinde Darvinizm" başlıklı üçüncü bölümde ilk olarak Darvinizm'in Osmanlı'ya girişinde rol alan kuruluş ve yayınlar ele alınmaktadır. Devamında "Darvinizm'in Osmanlı'ya Girişinde Rol Alan Kişiler" başlığı altında Darvinizm hakkında eser yazan veya bu akım hakkında yazılmış eserleri Osmanlıcaya tercüme eden kişilerin hayatı ve Darvinizm hakkındaki görüşleri ele alınmıştır. Böylece Osmanlı'da Darvinizm'i savunan kişiler ve onların çalışmaları ortaya konulmuştur. Reddiyeler bölümünde ise Ali Sedad, İsmail Ferid, Hasirîzâde Mehmed Elif Efendi, İsmail Fenni Ertuğrul ve Ömer Nasuhi Bilmen'in Darvinizm hakkında

---

[6] Yavuz, "Kelâm".
[7] Bulğen, "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri", 394.
[8] İzmirli İsmail Hakkı, "Yeni İlm-i Kelam", *Sebîlü'r-Reşâd, 21/528-529* (h. 1339), 59.

yazdıkları reddiye metinleri incelenmektedir. Sonuç bölümünde ise son dönem Osmanlı aydınlarının Darvinizm'e yönelttiği sistematik eleştiriler Yeni İlm-i Kelâm bağlamında değerlendirilir.

1.2. Çalışmanın Önemi

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Lamarck ve Darwin'in evrim teorileri ve bunları güçlendiren bilgileri ortaya koyan biyoloji, paleontoloji ve embriyoloji gibi bilim dallarının ortaya çıkması Batı'da evrim teorisinin büyük bir kesim tarafından kabul edilmesini sağlar. 19. yüzyılın sonlarına doğru Batı'daki gelişmeleri takip eden Türk aydınlar tarafından evrim teorisi hakkında yazılmış eserler Osmanlıcaya tercüme edilmeye başlanmıştır. Yukarıda isimlerini zikrettiğimiz Baha Tevfik ve Ahmet Nebil gibi kişiler bu tercüme faaliyetlerine öncülük etmişlerdir.

Burada "Yeni İlm-i Kelâm Bağlamında Darvinizm'e Yazılan Reddiyeler" başlıklı tez çalışmamız, Osmanlı'nın son döneminde büyük yankı uyandıran Darvinizm eksenli fikrî tartışmaları ortaya koyarak Yeni İlm-i Kelâmın oluşum sürecine ışık tutmayı ve kelâm ilmindeki yenilik arayışlarının önemine dikkat çekmeyi amaçlamaktadır. Araştırmamız kapsamında Darvinizm'i doğrudan hedef alan reddiyeler incelenecektir.

Bu çalışmadaki amacımız, Yeni İlm-i Kelam bağlamında Darvinizm'e yazılmış reddiyelerin incelenip bu reddiyelerdeki savunulan düşüncelerin ortaya konulması, benzer ve farklı yanlarının ele alınması, kullandıkları delil ve yöntemlerin karşılaştırılmasının yapılmasıyla kelam literatürüne küçük bir katkı sunmaktır. Bunun yanında reddiyeler özelinde "evrimin varlığı, yaratıcının varlığının ispatına engel midir?" sorusunun cevabına ulaşılmaya çalışılacaktır. Ele alınan bu reddiyelerin Yeni İlm-i Kelam bağlamında daha önce çalışılmamış olması bu araştırmayı önemli kılmaktadır.

1.3. Literatür Değerlendirmesi

Darvinizm'i eleştiren kişiler aşağıda belirttiğimiz çalışmalarda da ele alınmıştır. Bunlardan ilk olarak Atila Doğan'ın *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* isimli eserini belirtebiliriz. Bu çalışmada genel olarak evrime dair çalışma veya görüş ortaya

koyan Osmanlı aydınları ele alınmıştır. İkinci olarak Mehmet Ö. Alkan "Osmanlı'da Darvinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi Üzerine..." başlıklı yazısında Osmanlı aydınlarının evrime dair çalışma ve görüşlerini ele aldığı çalışmasını zikredebiliriz. Üçüncü olarak Recep Alpyağıl'ın *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel ve Çağdaş Metinler Seçkisi* isimli eserini söyleyebiliriz. Bu çalışmada kişilere ait eleştiri mahiyetindeki metinler ortaya konulmuştur. Dördüncü olarak İnan Kalaycıoğulları'nın "Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri" başlıklı makalesini söyleyebiliriz. Bu çalışmada Subhi Edhem'in eseri *Lamarckizm* adlı eserinin transliterasyonu yapılmış olup onun Lamarck ile kurduğu düşünsel bağı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Beşinci olarak *Bilim ve Ütopya* dergisinin "Osmanlı'da Evrim: Ecdâdın Darvin'le İmtihanı" kapak konulu özel sayısını zikredebiliriz. Burada da Osmanlı aydınlarının evrime dair görüşleri ortaya konulmuştur. Altıncı olarak Alper Bilgili'nin *Darwin ve Osmanlılar* isimli çalışmasını zikredebiliriz. Bu çalışmada İslâm düşüncesinin evrim kuramına yaklaşımı tarih ve toplumsal gelişme göz önünde bulundurularak ele alınmaya çalışılmıştır. Yedinci olarak Fulya İbanoğlu'nun "Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: "Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğavîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin" İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili" isimli makalesini ifade edebiliriz. İbanoğlu'nun bu çalışmasında Hasîrîzâde Elif Efendi'nin yukarıda adı geçen risalesi Latinize edilmiştir. Bu çalışmada dinin terakkiye engel olup olmadığı ele alınmıştır. Sekizinci olarak Deniz Gültekin'in *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları* isimli eserini zikredebiliriz. Bu çalışmada kişilerin Darvinizm'e farklı açılardan eleştirileri ortaya konulmuştur. Fakat çalışmamızda ele aldığımız bazı kişiler bu çalışmada ele alınmamıştır. Ayrıca Deniz Gültekin, Darvinizm'e reddiye yazan kişileri Yeni İlm-i Kelâm bağlamında ele almamıştır. Dokuzuncu olarak Asım Kaya'nın *Darwin'in Müslüman Öncüleri -Anakronik Bir Okumanın Felsefi Eleştirisi-* isimli çalışmasını söyleyebiliriz. Bu çalışmada Darwin'den önce evrime dair fikir beyan eden kişilerin görüşleri ele alınmıştır. Çalışmamızda Osmanlı aydınlarının Darvinizm'e olan reddiyelerini Yeni İlm-i Kelam bağlamında ele aldığımız için bu yaklaşımımız çalışmayı farklı ve önemli kılmaktadır.

Çalışmanın ana kaynakları 19. yüzyılın sonlarına doğru ve 20. yüzyılın başlarında Darvinizm hakkında yazılmış olup Osmanlıcaya çevrilen eserler ve Darvinizm'e yazılan reddiyelerden oluşmaktadır. Darvinizm hakkında bilgi elde etmek için temelde Charles Darwin'in *Türlerin Kökeni* isimli eserine başvurduk.

Darvinizm'in Osmanlıya giriş serüvenini ele alırken temelde Mehmet Akgün'ün *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri* isimli eserinden faydalandık. Bu kaynaktan Darvinizm'in Osmanlı'ya girişinde rol alan kuruluş ve yayınları tespit etmeye çalıştık. Bunun yanında "Darvinizm'in Osmanlı'ya Girişinde Rol Alan Kişiler" başlığında Hoca Tahsin Efendi, Beşir Fuad, Şemseddin Sami, Ahmed Midhat, Baha Tevfik, Memduh Süleyman, Subhi Edhem, Abdullah Cevdet, Ahmet Nebil, Edhem Necdet ve Mustafa Satı Bey gibi kişilerin hayatlarını ve evrime dair görüşlerini kısaca ele aldık. Bunu da daha çok ikincil kaynaklardan faydalanarak yaptık. Bunun yanında bu kişilerin Darvinizm ile bağlantılı ortaya koydukları eser ve çevirilerden de faydalandık. Bunun yanında İzmirli İsmail Hakkı ve Ahmed Hamdi Akseki de evrime dair görüş beyan etmiş olsalar da onun savunuculuğunu yapmadıkları için onları burada ele almadık.

Reddiyeler bölümünde Darvinizm'e yazılmış eleştirileri kapsayıcı metinleri ele aldık. Bunlar Ali Sedad'ın *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekat'i-Zerrat*, Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi'nin *İrşadü'l-Ğavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, İsmail Fenni Ertuğrul'un *Maddiyyun Mezhebinin İzmihlali*, Ömer Nasuhi Bilmen'in *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri* ve İsmail Ferid'in *İbtal-i Mezheb-i Maddiyyun* isimli eserleridir. Bunun yanında ikincil literatürden de yararlanılmıştır.

BÖLÜM II

DARVİNİZM

2.1. Jean-Baptiste Lamarck ve Evrim Görüşü

Jean-Baptiste Lamarck (ö. 1829) 1744 yılında Fransa'nın Somne şehrinin Bazentin ilçesinde doğdu. Ailenin on birinci ve en küçük çocuğudur. Çocukluğu ve eğitimine dair pek bir bilgi yoktur. 1760 yılında babası öldükten sonra bazı kardeşleri gibi o da asker oldu. Cesaretiyle bilinen Lamarck orduda yükseldi. Orduda terfi aldığı için yapılan bir kutlamada geçirdiği kaza sonucu ordudan ayrılmak durumunda kaldı.[9] Daha sonra tıp okumaya başlayan Lamarck abisi Chevalier'in yoğun muhalefeti sonucu bu bölümü de bıraktı.[10] Lamarck sessiz bir köyde yaşıyordu ve botanik bilimine de ilgisi vardı. Yirmi dört yaşındayken Fransız botanikçisi Bernard de Jussieu ile tanıştı ve on yıl boyunca onun yanında çalıştı. Kendisini geliştirdikten sonra 1778'de yazdığı *Flore Française* adlı eseriyle büyük yankı uyandırdı. Zoolog bir filozof olarak zamanındaki kimse onun seviyesinde değildi. 1779'da Fransız Bilimler Akademisi'ne seçilen Lamarck, 1781'de ise "kraliyet botanikçisi" oldu. Dolayısıyla 1778'de eserini yazdıktan sonra bilim dünyasında hızla yükseldi.[11]

Lamarck sistematik olarak canlıların tarihî gelişimini ortaya koyan ilk kişidir. O bugünün geçmişin devamı olduğunu bugünü geçmişe anahtar ve miras olarak göstermek suretiyle ortaya koydu. Ona göre doğal formlar zamanla değişmiştir ve gelişmiştir. Kullanılan organlar zamanla gelişirken kullanılmayanlar ise faaliyetlerini tamamen kaybetmektedirler. Bu da genlerle aktarılmaya devam eder. Bu iddiasını ispatlamak adına botanik, zooloji, jeoloji, meteoroloji, kimya, psikoloji gibi bilim dallarından istifade etti. Biyoloji terimi yaşayan şeylerin müstakil bir bilimi olarak ve organik dünyadaki farklılıkları vurgulamak amacıyla Lamarck tarafından tedavüle

---

[9] Alpheus Spring Packard, *Lamarck, the Founder of Evolution: His Life and Work* (Newyork & London: Dodo Press, 1901), 4-11.
[10] Packard, *Lamarck, the Founder of Evolution: His Life and Work*, 16.
[11] Packard, *Lamarck, the Founder of Evolution: His Life and Work*, 16-18.

sokuldu. Ona göre organizmalar etkileşim ve çevreye adaptasyon ile en iyi şekilde anlaşılabilirdi. Lamarck fiziksel ve mental taraflarıyla insanı da doğanın bir parçası olarak gördü. Dolayısıyla dönüşüm insan üzerinde de olmaktadır. Bu görüşü sebebiyle bütün felsefi ve dinî görüşler ona karşı çıktı.[12]

Lamarck kendisini takip eden doğa bilimcilerine metodolojik bir miras bıraktı. Yaptığı sınıflandırma çalışmasıyla doğal dünyanın en iyi şekilde anlaşılabileceğini iddia etti. Lamarck ortaya koydukları ile doğal dünyanın nasıl bir şey olduğunu görselleştirdi. Bunun yanında, biyologlar genellikle Lamarck'ı edinilmiş özellikler (*acquired characteristics*) kavramıyla anmaktadırlar.[13] Buna göre canlılar farklı ve değişen çevresel şartlara tepki olarak değişmektedirler. Örneğin zürafalar yüksekteki yaprakları yemeye çalıştıkça boyları uzamakta ve bu uzamış halleri genler vasıtasıyla sürekli gelecek nesillere aktarılmaktadır.[14] Aslında bu fikir ona ait değildi ve yüzyıllardan beri biliniyordu. Fakat Lamarck'ın organik çeşitlilik teorisini destekleyince kavramın önemi çok fazla abartıldı. Yine de onun çalışmaları bilim tarihinde biyolojik çalışmaların analiz edilebilmesi açısından oldukça önemlidir ve kolay çözümü olmayan; zihin ve beden ilişkisi, davranışların evrimdeki rolü, organizmaların çevreye adaptasyonunun kapsamı gibi pek çok meseleyi aydınlattı.[15]

Lamarck'ın fosilleri incelemesi ve bunlar üzerine çalışması ona dünya tarihi boyunca organizmaların değişebildiği fikrini sağladı. Daha sonra fosillerin bulunduğu jeolojik oluşumları incelemiş olup çevreye bakmanın organizmaların mahiyetini kavrama üzerindeki etkisine ikna oldu. Bu ilgi üzerine ilerlettiği çalışmaları biyolojik fenomenleri açıklamak için kullanıldı.[16] Lamarck'ın dönüşüm teorisine dinî çevrelerden tepkiler gelse de ilginçtir ki Lamarck'ın bu konudaki görüşünü benimseyen Henry Bergson, W. Haeke, Teilhard de Chardin gibi pek çok isim bu görüşü Tanrı'nın hikmetine bağlamışlar ve Tanrı inancıyla çelişmediğini iddia ettiler.[17]

---

[12] Ludmilla Jordanova, *Lamarck* (Oxford: Oxford University Press, 1984), 1.
[13] Jordanova, Lamarck, 1-2.
[14] İnan Kalaycıoğulları ve Batuhan Akgündüz, "Osmanlılar ve Lamarck", *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi I*, sy. 4 (2022): 450.
[15] Jordanova, Lamarck, 1-3.
[16] Jordanova, Lamarck, 6.
[17] Mehmet Bayrakdar, "Tekâmül Nazariyesi" Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (Erişim 10 Mayıs 2023).

Lamarck'ın dönüşüm teorisini ortaya atmasına rağmen evrim kavramını kullanmadığını da söylemek gerekir. Dönüşüm teorisinde ilk yaşam formları doğal olarak oluşur ve diğer yaşam formlarının bunlardan doğduğu kabul edilir. Edinilen özellikler sonraki nesillere aktarılır ancak bu aktarımın fark edilebilmesi nesiller sonrasında gerçekleşir. Zikredilen dönüşüm teorisi bilim çevresinde geniş kitlelerce kabul gördü.[18]

2.2. Charles Darwin ve Evrim Görüşü

12 Şubat 1809'da Shrewsbury'de doğan Charles Darin, 1817 yılında Shrewsbury'de bir gündüz okuluna gönderildi ve orada bir yıl eğitim aldı. 1818 yılında Dr. Butler'ın Shrewsbury'deki büyük okuluna gitti ve 1825 yılına kadar orada kaldı.[19] Daha sonra Darwin'in babası Dr. Robert Darwin 1825 yılında onu kendisinin de çalıştığı Edinburgh Üniversitesi'ne tıp okumaya gönderdi. İskoçya'da entelektüel hayat din tarafından kontrol edilmediği için İngiltere'ye kıyasla burada özgür düşüncelere ve yeni fikirlere daha toleranslı bakılmaktaydı.[20] Dolayısıyla bu ortam Darwin'e fikirlerini geliştirebilmek için uygun bir zemin hazırlamıştı. Tıp derslerine ilgisi olmayınca babası onu Edinburgh Üniversitesi'nden alarak 1828'de Cambridge Üniversitesi'ne teoloji okuması için göndermişti.[21] Ancak burada da doğa tarihine olan ilgisi devam etti. Böcekleri incelerken botanik profesörü Stevens Henslow ile tanıştı ve ondan dersler aldı.[22] Daha 1835 yılında *Beagle* adlı küçük bir gemiyle babasının karşı çıkmasına rağmen (daha sonra izin verdi)[23] okyanuslara açıldı (dönüş Ekim 1836) ve çeşitli canlı türlerini ve fosilleri keşfetme imkânı buldu. Bu yolculuk boyunca edindiği tecrübeleri ve malumatları *The Voyage of the Beagle adıyla* 1839 yılında yayınladı ve eser doğa bilimciler tarafından büyük bir ilgiyle karşılandı.[24]

---

[18] Kalaycıoğulları ve Akgündüz, "Osmanlılar ve Lamarck", 450.
[19] Francis Darwin, *Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları*, çev. Hüsen Portakal (İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1196), 16-18.
[20] Rebecca Stefoff, *Charles Darwin And the Evolution Revolution* (New York & Oxford: Oxford University Press, 1996), 25.
[21] Charles Darwin, *Otobiyografi*, ed. Nora Barlow, çev. Serda Brauns (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017), 53-54.
[22] Stefoff, *Charles Darwin And the Evolution Revolution*, 37-38.
[23] Darwin, *Otobiyografi*, 67.
[24] Stefoff, *Charles Darwin And the Evolution Revolution*, 40-65.

Darwin'in uzun yolculuğu boyunca edindiği malumatlar ve tecrübeler hocası Henslow'a gönderdiği mektuplar aracılığıyla zamanının bilim dünyasına aktarılıyordu. 1837'deki notları ve mektupları türlerin değiştiğine ikna olduğunu göstermektedir.[25] Darwin çok çalışması hasebiyle hastalanmış ve doktor tavsiyesiyle çalışmalarına ara vermiştir. 1838'de çalışmalarına devam eden Darwin Thomas Malthus'un *An Essay on the Principle of the Population* adlı eserinde insan nüfusunun yirmi beş yılda bir ikiye katlanabileceğini fakat nüfusu azaltan pek çok aktör sebebiyle (hastalık, kıtlık, savaş gibi) ikiye katlanmadığını ifade etmiştir. Darwin bu ilkeyi gördüğünde bitki ve hayvanların koşullara uyum sağlayanlarının hayatta kaldığını, uyum sağlamayanların ise yok olduğu fikrinin aklına geldiğini ifade etmektedir.[26] Canlılar çok fazla ürerler ve kendilerinde olan güçlü özellikler kalıtsal yollarla yavrularına da geçer. Bunun bir sonucu olarak türler nesilden nesle değişmekte ve çevrelerine uyumlu hale gelmektedir.[27]

1851-1854 arasında deniz kabuklarıyla ilgili çalışmalar yapan Darwin'e İngiliz bilim kurulu Royal Society tarafından madalya verilmiştir. Bundan sonra Darwin tamamen doğal seleksiyon konusuna yoğunlaşmıştır.[28] Darwin'in arkadaşı Thomas Huxley de onu ciddi şekilde desteklemiştir. Darwin nihayet 1859 yılında evrime dair olgunlaştırdığı tüm fikirlerini *On the Origin of Species by Means of Natural Selection* adlı eserinde toplamıştır. Darwin'in en büyük savunucusu olan arkadaşı Huxley kitap yayınlanınca çok etkilenmiş ve böyle düşünmenin aptallık olduğunu ifade etmiştir.[29] Şunu da ifade etmek gerekir ki Darwin kitabını 1856 tarihinde yazmaya başladığını ve eserini o zamandaki haliyle bıraktığı takdirde mevcut olan eserden dört-beş kat daha uzun bir çalışma olacağı ancak kimsenin bu kadar uzun bir eseri okuma sabrı göstermeyeceğinden dolayı yazdıklarını kısalttığını ifade etmektedir.[30]

Darwin'in evrimsel değişim mekanizması olan doğal seleksiyon esas olarak bazı organizmaların sahip oldukları özel faydalı özellikler sayesinde, hayatta kalma ve üreme görevlerinde diğer organizmalardan daha iyi oldukları ve bunun sonucunda bazı

---

[25] Frederick Burkhardt, *Charles Darwin's Letters A Selection: 1825-1859* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 54-62; Stefoff, *Charles Darwin And the Evolution Revolution*, 69.
[26] Darwin, *Otobiyografi*, 109-110.
[27] Stefoff, *Charles Darwin And the Evolution Revolution*, 90-92.
[28] Darwin, *Otobiyografi*, 108.
[29] Stefoff, *Charles Darwin And the Evolution Revolution*, 88-89.
[30] Darwin, *Otobiyografi*, 113.

faydalı özelliklerin diğer özelliklere kıyasla daha yüksek oranda aktarılacağı iddiasına dayanır. Bilindiği gibi Darwin, doğal seleksiyonu argümansız bir şekilde teorisine sokmadı. Önce "var olma mücadelesi" adını verdiği bir şeyi savundu. Bunu yaptıktan sonra mücadele hakkındaki vardığı sonucu doğal seleksiyonu tartışmak için kullanmaya devam etti.[31]

Darwin, "var olma mücadelesi" ile hem gerçek hem de mecazi anlamda mücadeleyi kastettiğini itiraf etti. Ayrıca, "var olmak" derken, hayatta kalmaktan çok yavru bırakmadaki başarıyı kastettiğini de kabul etti. Böylece Darwin, kıtlık zamanında iki köpekgillerden olan memelinin, yiyecek bulmak ve yaşamak için birbirleriyle mücadele ettiklerinin gerçekten söylenebileceğini iddia etti. Ancak bu terimi, kuraklıkla mücadele eden bir çöl bitkisini veya diğer bitkilerle mücadele eden bir ökseotu bitkisini kuşları diğer bitkiler yerine kendi tohumlarını yemeye ve böylece yaymaya teşvik etmek için genişletti. Kısacası, mücadele bir organizmanın hayatta kalmasını ve üremesini sağlamak için yapabileceği hemen hemen her şeyi kapsıyor gibi görünmektedir.[32]

Darwin var olma mücadelesini doğal seleksiyon ile birleştirmiştir. Varoluş mücadelesi çeşitlilik karşısında nasıl hareket edecek? Büyük ve karmaşık yaşam savaşında her bir varlık için bir şekilde yararlı olan varyasyonların bazen binlerce nesil boyunca meydana gelmesinin imkânsız olduğu düşünülebilir mi? Böyle bir şey olursa (hayatta kalabilecek olandan çok daha fazla ferdin doğduğunu hatırlayarak), diğerlerine göre küçük de olsa herhangi bir avantajı olan fertlerin hayatta kalma ve kendi türlerini üretme şansının en yüksek olacağından şüphe edebilir miyiz? Öte yandan, en az derecede zarar verici herhangi bir varyasyonun katı bir şekilde yok edileceğinden emin olunabilir. Uygun varyasyonların korunması ve zararlı varyasyonların reddedilmesi doğal seleksiyondur.[33]

---

31 Michael Ruse, "Charles Darwin's Theory of Evolution: An Analysis", *Journal of the History of Biology VIII*, sy 2 (1975): 219-220.
32 Ruse, "Charles Darwin's Theory of Evolution: An Analysis", 220.
33 Ruse, "Charles Darwin's Theory of Evolution: An Analysis", 220-221.

2.3. Herbert Spencer ve Evrim Görüşü

Herbert Spencer 1820 yılında İngiltere'nin Derby şehrinde doğmuştur. Dokuz kardeşin en büyüğü ve doğumdan sonra tek hayatta kalanıdır. Spencer Metodizm'den Quakerism'e (bir Protestan mezhebi) kayan dinî bir muhaliftir. Babası tarafından kurulan özel bir akademiye girmiş ve 13 yaşına kadar babasından eğitim almıştır. Bu akademide doğa felsefine dair çalışmalar yapılmakta ve buna dair dersler de verilmekteydi. Babası da dahil ailesinde pek çok öğretmen bulunmaktadır. Spencer'ın ilgisi gençliğinde teknik bilimlere kaymış ve 1837'den 1846 tarihine kadar bir demiryolu şirketinde inşaat mühendisi olarak çalışmıştır. Bu işten ayrıldıktan sonra sosyal ve beşerî bilimlerle ilgilenmeye başlamıştır. 1848'de *Economist*'in editörlüğüne atanmıştır. Daha sonra 1851'de ilk büyük çalışması ve sosyal statik ile ilgili olan çalışmasını (*Social Statics*) yayınlamıştır.[34] Spencer evrim teorisinin sadece biyoloji ile kısıtlanmasına karşıydı ve bu durumu yıkabilmek adına 1862 yılında yazmaya başladığı, dokuz ciltte ve 1893 yılında nihayet bulacak olan *Statik Felsefe* (*The First Principles of a New System of Philosophy/First Principles*) adlı eseri ortaya koymuştur.[35] Bu eserde evrim teorisini bütün bilimlere teşmil etmek istemiştir. Ayrıca, evrim teorisinde toplumun evriminin de konu alındığı eser bu açıdan da oldukça dikkat çekicidir. *Statik Felsefe* adlı eserde toplum evrimini konu alan üç ciltlik bir kısım (*The Principles of Sociology* 1876-1896) bulunmaktadır. Bu açıdan toplumsal Darvincilerden biri sayılmaktadır.

Spencer toplumların organizmalar gibi evrim geçirdikleri, dönüştükleri görüşünü ileri sürmüştür. Spencer'ın hareketli dengeler dediği pek çok geçici denge vardır. Onun "iç ilişkilerin dış ilişkilere daimî olarak uyarlanması" dediği yaşam tanımı temel olarak her sistemin çevresiyle denge kurma eğiliminde olduğunun bir ifadesidir. Her canlı organizma hareketli bir denge durumundadır. Bölümleri oluşturan parçaların göreli hareketleri sürekli olarak zıt hareketlerle o kadar dengelenir ki tüm kümenin ortalama durumu asla değişmez. Ona göre, toplumlar karşılıklı olarak bağımlı parçalardan oluşmaktadır ve toplumlar ne kadar karmaşık hale gelirlerse parçaların karşılıklı bağımlılıkları (*mutually-dependent parts*) da o derece artmaktadır. İster tek tek

[34] Michael Taylor, *The Philosophy of Herbert Spencer* (London: Continuum International Publishing Group, 2007), 9-16.
[35] Taylor, *The Philosophy*, 20-21.

organizmaların, isterse de bütün toplumların organik, hareket eden dengelerinin hepsi çevresine sadece geçici bir uyum sağlamaya muktedirdir. Fizik açısından mesele ele alındığında ise hareketli bir denge fikri geçici kabul edilir.[36]

Spencer evrimci görüşünü toplumsal ve bunun da bir alt kademesi olan bireyci bakışıyla mezcetmiştir. Ona göre uyum sağlama konusunda en iyi olan hayatta kalır. Bu anlayışını da yine toplumsal konulara teşmil etmiştir. Fakirlik, hastalıklar gibi konular bu adaptasyondaki eksikliği göstermektedir. Bunun yanında, Spencer'ın toplumda köklü dönüşümler olduğu fikrine de karşı olduğu belirtilmelidir. Bu bağlamda da Spencer sosyalizm ve komünizmi reddetmiştir.[37]

Spencer'ın en iyi olanın, uyum sağlayanın hayatta kalması düşüncesine göre toplumlarda doğal bir ayıklanma söz konusudur. Toplumlar da organizmalar gibi basitten karmaşığa doğru giden bir tablo çizmektedir. Dolayısıyla bir içsel değişme ve bütünleşme süreci hâsıl olur ve homojen bir yapıdan heterojen bir yapıya geçilir. Sonuç olarak da topluluklar yalın ve homojen kabilelerden, gelişmiş, bütün hale gelmiş ve öncekine kıyasla farklı bir yapıya bürünmüştür.[38] Ona göre, toplumlar da organizmalar gibi büyür, karmaşıklaşır ve farklılaşan yapılar haline gelir. Bu farklılaşma da beraberinde bir uzmanlaşma getirir. Nihaî durumda ise toplumlar hayatta kalma savaşında çevreye uyum sağlamayı öğrenir.[39] Aynı zamanda, Spencer'a göre evrim hakkında zikredilen heterojen yapıdan homojen yapıya geçmek sınırsızdan sınırlı olana, basitlikten kompleks bir yapıya geçmek manasını da taşır. Bunda karmaşadan düzene geçme de söz konusudur. Evrimdeki gelişim sürecinde yalnızca farklı parçaların aşamalı bir çoğalması söz konusu değildir, aynı zamanda bu parçaların birbirlerinden ayrıldığı belirginlikte kademeli bir artış da vardır.[40]

[36] Taylor, *The Philosophy*, 66-67.
[37] Gökhan Yaşa, "Herbert Spencer Sosyolojisinde Sosyal Evrimcilik ve Liberalizm Etkileri", *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi*, sy 10 (2018): 604.
[38] İsmail Dursunoğlu, "Sosyal Darwinizm", *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi VI*, sy 1(2016): 214.
[39] Dursunoğlu, "Sosyal Darwinizm", 215.
[40] Herbert Spencer, *First Prnciples* (Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2009), 176-177.

BÖLÜM III

OSMANLI DÜŞÜNCESİNDE DARVİNİZM

3.1. Darvinizm'in Osmanlı'ya Girişinde Rol Alan Kuruluş ve Yayınlar

Darvinizm'in Osmanlı'ya girişi felsefi yolla olmayıp daha çok o dönemde bazı kişilerin Darvinizm hakkında yazılmış bazı eserleri tercüme etmesi, eğitim kurumlarında pozitif ilimlerin okutulması, II. Meşrutiyet'in ilanıyla oluşan fikir serbestliği ile birçok dergi, gazete ve mecmuanın yayınlanmasıyla birlikte bu felsefi akım Osmanlı'ya girmeye başlamıştır.[41]

Darvinizm'in yayılmasında en çok etkili olan yayın faaliyetlerinden belki de en önemlisi, Darvinizm alanında yazılmış Batılı eserlerin Osmanlıcaya olan çevirileridir. 1859'da ilk felsefi çeviriyi yapan Münif Mehmed Paşa (öl. 1910), Fransız düşünürler Fenelon (öl. 1715), Fontenelle (öl. 1757) ve Voltaire'den (öl. 1778) bazı bölümler seçip *Muhaverat-ı Hikemiyye* adıyla bir eser yayımlamıştır.[42] Bu çeviri, bilinen yayınlanmış ilk yüksek düşün düzeyindeki çalışmadır.[43] Daha sonra birçok kişi Darvinizm alanında yazılmış eserleri tercüme etti. Örneğin Eduard Hartmann'dan (1842-1906) 1913'te Memduh Süleyman *Darwinizm* adlı eseri tercüme etti. Yine Ludwig Büchner'den (öl. 1899) Baha Tevfik (öl. 1914) ve Ahmed Nebil (öl. 1945) *Madde ve Kuvvet* isimli eseri tercüme etmişlerdir. Bu eserde de Darvinizm'e dair görüşlere yer verilmiştir. Ayrıca 1911'de Baha Tevfik ve Ahmed Nebil, Ernst Haeckel'den (öl. 1919) *Vahdet-i Mevcud, Bir Tabiat Âliminin Dini* isimli eseri tercüme etmişlerdir. Yine bu eserde de evrime dair görüşler yer almaktadır.[44]

---

[41] Mehmet Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, (Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988), 107.
[42] Sümeyye Akten, *Yeni İlm-i Kelam Bağlamında Madde ve Kuvvet Adlı Esere Yazılan Reddiyeler*, (İstanbul, 2021), 21.
[43] Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, haz. Ahmet Kuyaş (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021), 268.
[44] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 111.

Darvinizm'in yayılmasında etkili olan yayın faaliyetlerinden bir diğeri ise o dönemde bulunan bazı kuruluş ve mecmualardır. Bu doğrultuda faaliyet gösteren kuruluşlar

Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye, İctihad Kütüphanesi ve Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi'dir. Münif Paşa 1860 tarihinde Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye cemiyetini kurdu. *Mecmua-ı Fünun* mecmuasını çıkaran bu cemiyet, tüzüğünü mecmuanın birinci sayısında yayınlanmıştır. Bu tüzüğe göre kitap telif ve tercüme edilerek ilim ve fennin memlekette yayılması için çaba sarf edilecektir.[45] Mecmuanın otuzuncu sayısında Münif Paşa'nın "Karıncaların Sanat ve Medeniyeti" isimli bir yazısı bulunmaktadır. Bu yazısında karıncaların ve insanların yaşam formlarını karşılaştırarak inceleyen Münif Paşa, bitki ve hayvanların sürekli değişim ile bugünkü hallerine ulaştıklarını söyleyip insanı, yaratılmış varlıkların en şereflisi olarak sayıyordu.[46]

Osmanlı'ya materyalist fikirlerin girmesinde ve yayılmasında etkili olan bir diğer kuruluş Edebiyat-ı Cedide ve bu kuruluşun yayın organı olan Servet-i Fünûn faaliyetleridir. 1891 yılında İstanbul'da Ahmet İhsan Tokgöz (1868-1942) tarafından çıkarılmaya başlanan Servet-i Fünûn, başlarda daha çok fennî yazıları içeren bir dergi idi. Tevfik Fikret'in (1867-1915) yazı işleri müdürü olmasından sonra bir sanat ve edebiyat dergisi halini almaya başladı.[47] Bunun yanında bu dergide pozitivizm, materyalizm, realizm ve natüralizm gibi felsefi akımlara ait fikirleri olan filozoflar hakkında bilgiler de verildi.[48] Fakat Tevfik Fikret ile Ahmet İhsan Tokgöz arasında anlaşmazlık çıkınca derginin başına Hüseyin Câhid (1874-1957) getirildi ve bir süre sonra 1901'de dergi kapandı.[49]

1904 yılında Abdullah Cevdet tarafından kurulan ve birçok eserin neşredilmesini sağlayan İctihad Kütüphanesi de Darvinizm'in Osmanlıda yayılması konusunda önemli bir rol oynamıştır. *İctihad Mecmuası*'nı da kuran Abdullah Cevdet evrime dair bazı yazılar neşretmiştir. Örneğin mecmuanın onuncu sayısında Henry Thomas

---

[45] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 113.
[46] Mehmed Münif Paşa, "Karıncaların Sanat ve Medeniyeti", *Mecmua-i Fünun* 30 (H. 1281), 230.
[47] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 121-122.
[48] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 124.
[49] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 130.

Buckle'den (1821-1862) söz etmektedir. Yine burada Buckle'nin önemini anlamadığı tekâmül tarihinin Darwin tarafından keşfedildiğini söylemektedir.[50]

1908 yılında Baha Tevfik tarafından kurulan Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi de memleketteki fen ve ciddiyet fikirlerini tamamlamak için kurulmuştur. Bu kütüphanenin yayın organı olan ve bu doğrultuda yazılar neşreden *Piyano Mecmuası* yeni nazariyeler ve ilmî keşifleri açık ve belirli bir ifadeyle ele almıştır.[51]

Yine Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesinin yayın organlarından olan *Yirminci Asırda Zekâ Mecmuası* 1910-1912 yılında yayınlanmaya başladı. Mecmuada Baha Tevfik, Lamarck (1744-1829) ve Darwin (1809-1888) gibi birçok filozof hakkındaki görüşlerini ortaya koymaktadır.[52]

Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi'nin bir diğer yayın organı ise 1911 yılında yayınlanmaya başlayan *Felsefe Mecmuası*'dır. Haeckel'in evrime dair görüşlerini ele aldığı *Vahdet-i Mevcud* isimli eseri bu mecmuada neşredilmiştir. Ayrıca Subhi Edhem de bu mecmuada Darvinizm'i ve Lamarckizm'i tanıtmaya çalışmıştır.[53]

3.2. Darvinizm'in Osmanlı'ya Girişinde Rol Alan Kişiler

3.2.1. Hoca Tahsin Efendi (1811-1881)

Osmanlı'nın son dönem bilginlerinden olan Hoca Tahsin Efendi 1811 yılında Yanya'da doğmuştur.[54] İlk olarak babasından dinî ve edebî dersler alıp ardından İstanbul'a gelmiştir. İstanbul'a medrese eğitimi için gelen Hoca Tahsin, Vidinli Hoca adıyla bilinen Hoca Mustafa Efendi'den ders almıştır. Aldığı eğitimden sonra yeni açılacak Dârülfünûn'da matematik ve doğa bilimleriyle ilgili dersleri okutacak öğretim

---

[50] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 130-132.
[51] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 143-145.
[52] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 149-151.
[53] Akgün, *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*, 156-160.
[54] Ömer Faruk Akün, "Hoca Tahsin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ağustos 2023).

üyelerini yetiştirmek ve Paris'teki Mekteb-i Osmânî'nin öğretim kadrosunda görevlendirilmek amacıyla, 1857'de Selim Sâbit Efendi ile Paris'e gönderilmiştir.[55]

Paris'te birkaç yıl kalan Hoca Tahsin, 1861'de oradan döndü ve 1862'de bu defa, Abdülhak Hâmid Bey ve onun ağabeyi Abdülhâlik Nasûhî Bey ile tekrar Paris'e gitmiştir. Medeniyetin merkezi olarak gördüğü Paris'te sefaret imamlığı yapmış, Avrupa'da yaygın olan materyalist felsefeyle ilgilenmiş ve Paris kahvehanelerinde birçok kuşkucu düşünürle görüşmüştür. 1867'de Paris'e gelen Namık Kemâl ve Yeni Osmanlılar ile dostluk kurmuş ardından 1869'da İstanbul'a dönmüştür. İstanbul'a geldikten sonra, 1869'da Darülfünûn'a müdür olarak atanmış ve bu yılın Ramazan ayında yapmış olduğu bilimsel konuşmalarla, çağdaş bilimleri Türk halkına tanıtmaya başlamıştır. Ardından 1870'te, "Terakkiyât-ı Ulum" başlığını taşıyan konuşması ile bu aralar İstanbul'da bulunan Cemâleddîn-i Afgânî'nin konuşması, dönemin bazı âlimleri tarafından İslâmiyet'e uygun bulunmayınca, Hoca Tahsin, Dârülfünûn'dan uzaklaştırılmıştır.[56]

Bundan dolayı Hoca Tahsin, Bâbıâli'de Tersane Emini Yusuf Efendi'nin Taşmekteb olarak da bilinen Sıbyan Mektebi'nde bilimsel araştırmalar ve eğitimle uğraşmıştır. Fakat bu sefer de hakkında, çevresinde toplanan kişilerin akıllarını çeldiği ve inançlarını bozduğu suçlamasıyla soruşturma açılmıştır. Bu durumdan, Maârif Nâzırı Saffet Paşa'nın yardımı ile kurtulmuştur. Ardından dönemin önde gelen devlet ve düşünce adamlarından Münif Paşa'nın yardımıyla bir ara kütüphaneler müfettişliğine getirilmiştir. Daha sonra 1878'de, Dârülmuallimin'e son sınıf kozmografya ve trigonometri hocası olarak atanmıştır. 1879'da kurulan Cemiyyet-i İlmiyye-i Arnavudiyye'nin yürütmüş olduğu bilimsel etkinliklerde görev almış ve ayrıca Batı bilimlerinin yurt içinde tanınmasını ve yayılmasını sağlamak amacıyla Cemiyyet-i İlmiyye adında bir bilim derneği kurmuştur. Bu dernek adına Kasım 1879'dan itibaren, *Mecmûa-i Ulûm* adında bir dergi çıkarmış ve burada çeşitli makaleler yayımlamıştır. Fakat sağlığı gittikçe bozulduğu için Münif Paşa onu, Erenköy'deki köşküne aldırmış

[55] Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat*, sad. Remzi Demir, Bilal Yurtoğlu ve Ali Utku (Konya: Çizgi Kitabevi, 2011), 9-10.
[56] Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn*, 10.

ve 1881'de orada vefat eden Hoca Tahsin Efendi, Sahrâ-yı Cedîd Mezarlığı'nda defnedilmiştir.[57]

Hoca Tahsin Efendi'nin Darvinizm hakkındaki görüşlerini ele aldığı *Tarih-i Tekvin yahut Hilkat* (İstanbul 1310) isimli eseri daha çok Haeckelci evrimciliğe dayanır ve canlı ve cansız varlıkların oluşumunu genel evrim kuramı çerçevesinde açıklamak ister.[58] Buna ek olarak Hoca Tahsin Efendi'nin, evrimci ve nedenselci olduğu ve *Tarîh-i Tekvîn*'in insanı bu bilgiye ulaştırdığına inandığı söylenmektedir. Dolayısıyla bitki ve hayvan türlerinin bir kerede yaratıldığını ve süreç içinde hiç değişmedikleri görüşünü kabul etmediği ifade edilmektedir. Aynı zamanda Hoca Tahsin Efendi, hayvan türlerinin oluşumunun açıklanması girişiminde, Darwin'in evrim kuramını yetersiz bulduğunu, ama yaratılışa ve gerçek felsefeye uygun olduğu için bu kuramın tamamlanabileceğini şu cümleleriyle belirtmektedir:[59]

> Darwin'in bu hususa dair ifâdâtı her ne kadar kâfî mertebede değilse de mesleği beyân-ı tekvîne ve felsefe-i hakîkiyeye muvafık olmakla ikmâl olunacağında kat'an iştibâh olunmaz.[60]

Hoca Tahsin, türlerin ve cinslerin her zaman için durmadan evrim geçirdiklerinin altını çizmektedir. Ayrıca dünyanın ve insanın ne kadar süredir var olduğunu öğrenmek adına jeoloji bilimine başvurmanın gerekliliğine değinmektedir. Çünkü ona göre yeryüzü Allah'ın gizli levhaları olup bu katmanlar hayvan ve bitki fosillerinden oluşmaktadır. Hoca Tahsin, buradan elde edilen bilgiden günümüzdeki canlıların, geçmişteki canlılardan türediğinin anlaşılacağını söylemektedir. Nitekim o, akıl ve hikmet sahibi birinin, canlıların bir defada yaratılmayıp bunun yerine zaman içinde geliştiklerini anlayacağını ifade etmektedir.[61]

3.2.2. Beşir Fuad (1852[?]-1887)

İstanbul'da dünyaya gelen Beşir Fuad, fikir adamı ve tenkitçidir. Anne ve babası Gürcü asıllı olan Beşir Fuad Fâtih Rüşdiyesi'nde beş yıl okuduktan sonra Suriye'de

---

[57] Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn*, 10-11.
[58] Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn*, 12.
[59] Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn*, 18-19.
[60] Hoca Tahsin, *Târîh-i Tekvîn*, 23-24.
[61] Deniz Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları* (İstanbul: Urzeni Yayınevi, 2022), 129-132.

bulunan Halep Cizvit Mektebi'nde tahsil gördü. Askeri İdâdî ve Mekteb-i Harbiyye'den mezun olan Beşir Fuad, Sultan Abdülaziz'in yaverliğine tayin olmuş ve çeşitli savaşlara katılmıştır. Daha sonra askerlikten istifa edip kendini yazın hayatına adayan Beşir Fuad eğlence hayatına düşkün olduğu bir dönemde ailesini daha fazla geçim sıkıntısına düşürmemek için intihar etmiştir. Dört yıl süren yazın hayatı bereketli geçen Beşir Fuad birkaç arkadaşıyla *Haver* dergisini çıkarmıştır. Bunun dışında pek çok önemli dergide de yazıları yayımlamıştır.[62]

Fransızca, İngilizce ve Almancadan tercümeler yapacak kadar yabancı dilde başarılı olan Beşir Fuad bu başarısı ile müspet ilimler ve felsefe alanında pek çok eser tercüme etmiştir. Yazdığı kitap ve makalelerinde onun hissiliğe, hayalciliğe karşı olduğu, akılcı materyalist ve pozitivist bir dünya görüşüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Beşir Fuad zamanının gençlerini ve özellikle Tıbbiye Mektebi öğrencilerini materyalist ve ateist düşüncelerle etkilediği bilinmektedir. Beşir Fuad'ın eserlerinin tamamının bibliyografik künyeleri Orhan Okay'ın *İlk Türk Pozitivist ve Naturalisti Beşir Fuad* adlı eserinde verilmiştir.[63]

Osmanlı materyalist düşüncesinin ilk ateşli savunucularından olan Beşir Fuad "Mebhas-i Kıhıf ve Netayici" başlıklı yazısında metafizik düşüncenin insanın ruhuyla ilgili verdiği bilgilerin sarsılmış olduğunu, beynin ve sinir sisteminin faaliyetinden hariç olarak bir ruhun olmadığını ancak ruhî fonksiyonların olabileceğini söylemiştir.[64]

Beşir Fuad'ın materyalist düşünceleri Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı eserinden kaynaklanmaktadır. Bu eserden kaynaklanan fikirlerini *Beşer* adlı kitabında dile getirmiştir. 18. yüzyıl materyalistleri ile 19. yüzyılın ikinci yarısında etkili olan biyolojik materyalistler ve evrimci sosyologlardan etkilenen Beşir Fuad yazmış olduğu *Beşer* isimli eseriyle insan vücudunun özelliklerini öne çıkararak aslında Spencer'ın görüşlerini insanlara anlatmayı amaçlıyordu.[65]

---

[62] M. Orhan Okay, "Beşir Fuad", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 27 Ağustos 2023).
[63] Okay, "Beşir Fuad".
[64] Atila Doğan, *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm* (İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006), 165.
[65] Doğan, *Osmanlı Aydınları*, 166-168.

3.2.3. Şemseddin Sami (1850-1904)

Gazeteci, yazar ve araştırmacı olarak ön plana çıkan Şemsettin Sami (1850-1904) pek çok yabancı dil bilmektedir. Evrimle ilgili kendisi doğrudan bir eser yazmamakla birlikte *İnsan* (İstanbul 1879) adlı eseri Osmanlı Dönemi'nde antropoloji alanında yazılan ilk eserdir. İnsanın kökenine ve evrime dair görüşler belirttiği bu eserinin dışında aynı konuları ihtiva eden *Yine İnsan* (İstanbul, 1886) adlı bir eseri de bulunmaktadır.[66]

Şemsettin Sami'nin evrim görüşü insanın hem maddi hem de manevi anlamda beden ve ruh düalizmine dayanır. Şemsettin Sami'ye göre insan en şerefli varlıktır ve bu yönüyle de hayvanlardan üstündür. Ancak hayvanlara da oldukça benzemektedir. İnsanın kıymetine dair ayetlerden referans getiren Şemsettin Sami bununla birlikte insan ile hayvanın kendisinden yaratıldığı maddenin aynılığına dikkat çeker. Ayrıca antropologlar ve jeologlar tarafından ortaya konan insan ve maymunlardaki kemik benzerliklerine de atıfla geçmişte insana bugünkü maymunlardan daha benzer ve yakın bir tür olan başka maymun türlerinin yaşamış olabileceğini söylemiştir. Bu türü insan nesli için bir ön hazırlık olarak görebiliriz diyen Şemsettin Sami insanın primatlardan evrilerek geldiğini kabul etmiş gözükmektedir. Bunun yanında Şemsettin Sami, insanın değişen dünya koşulları gereği her değişen duruma uyum sağlayacak canlıların tekrar tekrar ortaya çıkacağını söyleyerek bu durumun insan ve hayvanlarda ortak olduğunu savunmuştur.[67]

3.2.4. Ahmed Midhat Efendi (1844-1912)

Ahmed Midhat Efendi, 1844 yılında İstanbul'da doğdu. Babası vefat ettikten sonra 1857 yılında ağabeyinin memuriyette bulunduğu Vidin'e gitti. 1861 yılında Tophane'de sıbyan mektebini bitirdi. Midhat Paşa'nın Niş valiliği esnasında ağabeyi ile Niş'e gitti ve rüştiye eğitimini orada tamamladı. 1864 yılında Midhat Paşa Tuna'da vali iken Rusçuk'a giden Ahmed Midhat, Vilâyet Mektûbî Kalemi'nde ilk memuriyetine başladı. Zeki ve yetenekli olan bu gence adını veren Ahmed Midhat Paşa, onu Fransızca çalışmaya teşvik etti ve imkanlar sağladı. Bu sayede Batı

[66] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 150-151.
[67] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 151-156.

kültürünü öğrenen Ahmed Midhat, 1868 yılında *Tuna* gazetesinde muharrir, bir yıl sonra da baş muharrir olarak yazı hayatına başlamış oldu.[68]

Midhat Paşa, 1869 yılında vali olarak atandığı Bağdat'a giderken, ağabeyi ile Ahmed Midhat'ı da götürdü. Burada *Zevra* gazetesinin müdürü olan Ahmed Midhat, Bağdat'ta kültürlü bir çevre ve programlı bir sohbet meclisine dahil oldu. Burada Osman Hamdi Bey'den Batı kültürü konusunda etkilenmiş oldu. Ahmed Midhat, Bağdat mutasarrıfı olan ağabeyi vefat ettikten sonra 1871 yılında memuriyetinden ayrılarak İstanbul'a döndü ve burada *Cerîde-i Askeriyye*'ye başmuharrir oldu. Bunun yanında Tahtakale'deki evinde kurduğu matbaada, aile fertlerinin de katılmasıyla kendi kitaplarını neşretmeye başladı. Bir yıl içinde matbaayı genişletti ve on sayı devam eden *Dağarcık*'ı yayımladı. Bu dergide yazmış olduğu "Duvardan Bir Sada" başlıklı yazısında savunduğu, fakat sonra savunmaktan vazgeçtiği materyalist düşüncenin izlerini taşıyan söylemlerinden dolayı *Basîret* gazetesi tarafından İslâm düşmanlığı ile suçlandı. 1873'te Genç Osmanlılarla beraber Rodos'a sürüldü.[69]

Rodos'ta Medrese-i Süleymâniyye'yi kuran Ahmed Midhat, burada öğrencilere ders verdi. Böylece ders kitaplarını ve ilk romanlarını neşretmeye başladı. *Kırkambar* dergisine de buradan yazı gönderiyordu. V. Murad'ın padişah olduğu zamanda affedildiği için İstanbul'a döndü. Gazetecilik ve romancılığa devam eden Ahmed Midhat, 1878 yılında *Tercümân-ı Hakîkat* gazetesini çıkarmaya başladı. Bundan sonra, vefat ettiği zamana kadar Takvîm-i Vakâyi' ve Matbaa-i Âmire müdürlüğü, Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye azalığı ile reisliğinde ve çeşitli hocalıklarda bulunmuştur. II. Meşrutiyetten sonra emekli olan Ahmed Midhat, bir süre Dârülfünun, Medresetülvâizîn ve Dârülmüallimât'ta tarih dersleri okuttu. 28 Aralık 1912 yılında fahrî olarak hizmette bulunduğu Dârüşşafaka'da öldü.[70]

Evrim teorisi hakkındaki görüşlerini genel olarak *Dağarcık* isimli dergide ortaya koyan Ahmed Midhat, bu görüşlerini beş ayrı yazısında ortaya koyarak ülkemizde evrim konusunda ilk denemeleri yazmıştır. Böylece *Dağarcık* dergisini bir yıl boyunca

---

68 M. Orhan Okay, "Ahmed Midhat Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Ağustos 2023).
69 Okay, "Ahmed Midhat Efendi".
70 Okay, "Ahmed Midhat Efendi".

on sayı olarak çıkarmıştır. Evrim hakkındaki görüşlerini, "İnsan", "Dünyada İnsanın Zuhuru", "Duvardan Bir Sada", "Veladet" ve "Âdem ve Nesnas" başlıkları altında yazan Ahmed Midhat bu çalışmalarıyla, İslam'ın bir prensip olarak zaten ilmi emretmekte olduğunu ve ilim ile İslam arasında bir çekişme olmadığını vurgulamaktadır.[71]

İlk yazısına "İnsan" başlığını atan Ahmed Midhat insanların tamamının yok edilmesi ve yeryüzünde hiçbir insanın kalmaması durumunu ve bu vaziyette dünyaya, gözlem yeteneğine ve vicdana sahip bir varlık gönderilmesi halini tahayyül ettirir. Ardından şu çıkarımda bulunur: "O varlık insan tarafından oluşturulan eserlere baksa, insanı yine kendi suretinde tahayyül etmesi kaçınılmaz olacaktır." Nitekim o, "bir adam eserini gördüğü ve kendi mahiyetine akıl sır erdiremediği bir şeyi daima kendine nispet ederek o yönüyle düşünür" cümlesinin müsellem olduğunu söylemektedir. O da bundan hareketle şekil ve suretimizi bildiğimiz için yine eserleri de kendi şekil ve suretimize benzeyen birisine nispet edeceğimizi söylemektedir. Eserden müessire kuralını örnek veren Midhat, müessirin eseri yapacak kuvvette olması gerektiğini ifade etmektedir.[72]

Devamında Ahmed Midhat, "Bir Mütâlaa-i Dîniyye" başlığı altında insanın, Allah'ın yaratmış olduğu varlıklardan bir varlık olduğunu kabul etmektedir. Nitekim eserden müessire ulaşma delilini kullanarak Allah'ın varlığına ulaşabileceğimizi kabul etmektedir. Eser olarak da güneş ve tatarcık (sinek) gibi büyük ve küçük varlıkları örnek vermektedir.[73]

Daha sonra "Velâdet" isimli yazısında Ahmed Midhat, kendisinin doğmadan önce bir koyunun böbreğinde, bin tane buğday tanesinde, bir tavuk yumurtasında ve bir bardaktaki su içinde olduğunu söylemektedir. Ona göre bunlar bir arada ve tesadüfen babasının midesine girmemiş olsaydı kendisi dünyaya gelmeyecekti. Ona göre dünyada eşya birbirini ikmal eder ve bir şeyden birçok şey tevellüt edermiş. Ahmed Midhat, babasının midesine giren bu şeylerin midenin onu birçok şeye ayırması ile kendisinin nutfesini de oluşturduğunu söylemektedir. Ona göre şayet bu nutfe

[71] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 93-94.
[72] Ahmed Midhat, "İnsan", *Dağarcık 2* (İstanbul: 1288), 40-42.
[73] Ahmed Midhat, "Bir Mütâlaa-i Dîniyye", 42.

tesadüfen annesinin rahmine ve rahminde de onun için uygun olan noktaya varmamış olsaydı yine kendisi dünyaya gelmeyecekti.[74]

Devamında Ahmed Midhat, anne rahmindeki nutfenin birçok etkenden dolayı terbiye edildiğini zikretmektedir. Rahimde gelişip büyüyen nutfe bir süre sonra rahimden çıkıp dünyaya gelmektedir. Ona göre o döneminde ağlama, gülme gibi eylemlerinden de haberi olmamaktadır. İşte Ahmed Midhat bu durumları veladet olarak tanımlamakta fakat veladetin bundan da ibaret olmadığını belirtmektedir. Nitekim o söze babasının karnına girmekle başlamıştı fakat hikâyenin bundan çok uzun zaman önce başladığını belirtmektedir. Ona göre yeryüzü bir bataklık halinde iken güneş ışınlarının yeryüzünü ısıtmasıyla kendisinin doğmuş olduğunu belirtmektedir. Nitekim o şu sözleri ile bunu teyit etmektedir:

> Nice seneler hararet-i merkeziyye içinde kaynadım. Sonra birçok madenler içinde buhara munkalip olarak uçtum. Tekasüf ettim. Tehaccür ettim. Kürenin bu tabaka-i ûlâsını teşkil eden her zerre içinde benim vücudum var idi. Vücudumun her zerre içinde olan kısmını toplaya toplaya başıma haller geldi. Toprak oldum, nebatat haline girdim. Çiçek oldum açıldım. Haşerat haline girdim münteşir oldum. Her tabakada o kadar hallere girdim ki tarif değil isimlerini saymış olsam kamus kadar bir kitap olur. Nihayet dördüncü tabakada dahi nice yüz bin inkılâplar gördükten sonra aksamımı toplaya toplaya bir buğday danesi ve bir böbrek iki yumurta ve bir bardak su içinde hapsedilebilecek kadar toplayabilmiş idim. Nasılsa kısmet bu zaman dünyaya gelmek imiş. Eğer o zaman buğdayların yarısını ve yahut yumurtanın birisini babam olacak zattan başka birisi yemiş ola idi iş yine yaman idi. Bakalım bundan sonra daha ne olacağız.[75]

Ardından "Duvardan Bir Sada" olarak başlıklı yazısında Ahmed Midhat, âlemde tek başına hiçbir varlığın olmadığını belirtmektedir. Ona göre her varlık gelişerek ilk hallerinden mükemmel bir hale dönüşmüşlerdir. Birçok evre geçiren her varlık bundan dolayı onun için birleşik olarak görülmektedir.[76]

Sonrasında "Bir Mülahaza-i Diniyye" adlı yazısında, burada "ben sizin rabbiniz değil miyim" ayetindeki soruya karşılık "Belâ, sen bizim rabbimizsin" (A'râf 7/172) ayetini zikrederek yaratılmanın biz doğmadan önce uzun zaman olduğunu ifade etmektedir. Bu ayete dayanarak Ahmed Midhat, bilimin bu konuda Kur'an'ın hükmünden farklı bir şey söylemediğini ifade etmektedir. Bunun yanında o, insanın yerin merkezinden yer yüzüne çıkıncaya kadar binlerce değişim yaşadığını ifade etmiş olup Kur'an'da da

---

[74] Ahmed Midhat, "Velâdet", 49-51.
[75] Ahmed Midhat, "Velâdet", 51-52.
[76] Ahmed Midhat, "Duvardan Bir Sada", *Dağarcık 4* (İstanbul: 1288), 99.

yaratılmanın topraktan olduğunu belirtmektedir. Devamında insanın öldükten sonra parçalara ayrılacağını ifade eden Ahmed Midhat, insanın tekrar insan şekline girebilmesinin muhal olabileceğini söylemektedir. Nitekim ona göre insanın vücudunu oluşturan bunca cisim bir daha nasıl bir araya gelerek bir insan vücudunu oluşturabilirler.[77]

Bunun yanında "Dünyada İnsanın Zuhuru" başlıklı yazısında Ahmed Midhat, burada insanın yer yüzünde ortaya çıkmasını din ve fen ilimleri açısından önemli olduğunu belirtip bu konuda hem din âlimlerinin ve hem doğal ilimlerde ihtisaslaşmış kişilerin pek çok rivayetlerde bulunduklarını söylemektedir. Fakat Müdekkikin-i hükemâ insanın simasına bakarak insanı birçok sınıfa ayırmış olsa da bu sınıflandırmaya gelen itirazlardan kurtulamamışlardır.[78]

Ahmed Midhat'a göre pek çok zamandan beri insanın hayvaniyet konusunda diğer hayvanlardan hiçbir farkının olmadığı konusunda ittifak edilmiştir. Ona göre insanlar gelişme/ilerleme potansiyeline sahip bir hayvan olduğu için ve ilerleme de en azdan ve hatta hiç yoktan başlayacağına binaen bunların ilerlemelerini malum bir yere nispetle azaltarak bir zamana kadar gidersek insanların ilerlemeden tamamen mahrum oldukları ve adeta hayvandan sayıldıkları bir zamana kadar varabilmek mümkündür. Buna mukabil anatomi ilmi, "orangutan" yani "nesnas"ın insana olan tam bir benzerliğinin olduğunu ortaya koymaktadır. Bunun üzerine birçok hükemâ bu görüşü kabul etmiştir. Buna karşılık Ahmed Midhat'a göre bir hayvanın yapay ve öğreti yolu ile elde ettiği özellik yavrularına geçmez. Çünkü o, doğumun başka bir kanuna tabi olduğunu söylemektedir ki değişimin şekil ve suretinin o kanuna hiçbir dahli yoktur.[79]

Ahmed Midhat, insanın konuşma özelliğinin doğasında olmayıp öğrenme yolu ile elde ettiğini söylemektedir. Bundan dolayı insanların maymun cinsinden bir tür hayvan olduklarını ifade etmektedir. Ona göre bugün maymun sınıflarını gözlemlediğimizde taklit ve uygulama potansiyelini genelinde göreceğiz. Fakat ona göre bu güç en çok insanda bulunduğu için eşref-i mahlukat (yaratılan en şerefli varlık) derecesine çıkmıştır. Bu ilerleme durumunu tarih o zamanı kapsamadığı için tarih ilminden

---

77 Ahmed Midhat, "Duvardan Bir Sada", 102-105.
78 Ahmed Midhat, "Dünyada İnsanın Zuhuru", 109.
79 Ahmed Midhat, "Dünyada İnsanın Zuhuru", 110-111.

öğrenmek pek mümkün olmamaktadır. Ona göre fen ilimlerinden de bunu ortaya çıkaramayız. Ahmed Midhat'a göre insanların ortaya çıkışı için burada mütalaa edilecek bir şey varsa o da insan sınıflarının mensup olduğu familyalardır. Bunun yanında Ahmed Midhat, insanların başlangıçta dört ayak üzerine yürüyen bir tür mahluk olmadığını söylemektedir. Ona göre insan yine iki ayak üzerine yürüyen bir nesnas idi.[80]

Son olarak Ahmed Midhat, insan ile nesnasın iskeletlerinin çok benzer olduğunu ifade edip ortaya koymuş olduğu görüşlerinin, insanın aslının nesnas olduğu fikrini desteklemek adına olmadığını söylemektedir. Nitekim ona göre insanlar şu an nasıl bir şekle sahip ise geçmişte de aynı şekle sahiptiler. Ayrıca o, tabiatta şekil ve suretin bu derece değiştiklerine dair bir kanunun görülemeyeceğini düşünmektedir.[81]

3.2.5. Bahâ Tevfik (1884-1914)

1884 yılında İzmir'de doğan Bahâ Tevfik, ilk ve orta öğrenimini burada tamamladı. 1907 yılında İstanbul'da Mektebe-i Mülkiye'yi bitirdi. Kısa bir süre de olsa vilâyet maiyet memurluğu ile Meclis-i A'yân katipliğinde çalıştı. Ardından vefat edene kadar Rehber-i İttihâd-ı Osmânî Mektebi'nde felsefe hocalığı yaptı. Zamanında müdahale edilemediği için genç yaşta apandisitten dolayı 1914 yılında ölen Bahâ Tevfik'in mezarı Karacaahmet'tedir.[82]

Yazı hayatına 1907 yılında İzmir gazetesinde başlayan Bahâ Tevfik, 31 Mart vakasından sonra İstanbul'a gelerek gazeteciliğe başladı. 1910 yılında yakın arkadaşı Ahmed Nebil ile gençlerin fennî ve felsefî bilgilerini artırmak ve böylece "içtimaî ve ilmî bir inkılâbın esaslarını hazırlamak" amacıyla Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi adlı yayınevini kurdu. Ardından 1913'te Türkiye'deki ilk felsefe dergilerinden biri olan *Felsefe Mecmuası*'nı çıkardı. Bu dergide daha çok materyalizmi savunan yazılar yazdı. Bu anlayışın dışında kalan veya buna karşı çıkan dönemin tanınmış yazar ve fikir adamlarını yazılarıyla eleştirdi. Eleştirdiği kişilerin şahsında

[80] Ahmed Midhat, "Dünyada İnsanın Zuhuru", 111-112.
[81] Ahmed Midhat, "Dünyada İnsanın Zuhuru", 112-114.
[82] Abdullah Uçman, "Bahâ Tevfik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 28 Ağustos 2023).

materyalist görüşün reddettiği bazı fikirleri yargılamak istemiştir. Bahâ Tevfik, amacına ulaşmak için bir yandan da materyalizmin savunucularından olan Ahmed Nebil, Subhi Edhem ve Memduh Süleyman ile telif ve tercüme büyük küçük birçok eser yayımlamıştır.[83]

Tanzimat'tan beri Doğu'ya ve Batı'ya aynı derecede bağlı olan Türk fikir adamları arasında ilk defa Bahâ Tevfik bütün dikkatini Batı'ya çevirdi. Yaşadığı dönemde "materyalizm" kavramını bayrak olarak kullanmaktan çekinmedi. Bunun yanında yazılarında ve eserlerinde daha çok biyolojiye dayanan bir materyalizmi savunmuştur. Türkiye'de geçmişten beri kabul edilen düşünce anlayışlarına, dine, farklı inançlara ve o dönemin ahlakına karşı aldığı tavrı, yazdığı yazılar ve yaptığı tercümelerle açıkça ortaya koymuştur. Türk fikir hayatında Bahâ Tevfik'e gelinceye kadar ateizmi savunan, dine ve dince kutsal sayılan şeylere karşı sistemli bir şekilde saldıran çok az kimsenin olduğu söylenmektedir.[84]

Özellikle Ahmed Nebil ile tercüme ettiği materyalist Alman filozofu Ernest Haeckel'in *Vahdet-i Mevcûd* ve Alman materyalist Ludwig Büchner'in *Madde ve Kuvvet* adlı kitapları, pozitif ilimlerle uğraşan kişiler arasında yaygın bir şekilde okunmuştur. Bahâ Tevfik'in yaymaya çalıştığı görüşlerle *Madde ve Kuvvet* adlı kitaba ilk eleştiriler İslâmcı çevrelerden gelmiş onun yaymaya çalıştığı "biyolojik materyalizm" şiddetli bir şekilde eleştirilmiş ve savunduğu görüşlere karşılık ilmî reddiyeler yazılmıştır. İlk olarak Harpûtîzâde Mustafa Efendi, *Red ve İsbat* (İstanbul 1330) adlı eseri yazmıştır. Bu kitap, *Madde ve Kuvvet*'in I. cildine reddiye olarak yazılmıştır. Burada materyalizm reddedilmiştir ve bu reddetme durumu daha çok Büchner'in çelişkilerine dayanılarak yapılmıştır. Diğer önemli reddiyeler olarak İsmâil Ferid'in *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn* (İzmir 1312), Şehbenderzâde Ahmed Hilmi'nin *Huzur-i Akl ü Fende Maddiyyûn Meslek-i Dalâleti* (İstanbul 1332) ve İsmail Fennî'nin *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (İstanbul 1928) isimli eserleri zikredilmektedir.[85]

Ahmed Nebil'in tercüme ettiği *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer* isimli kitaba ön söz yazan Baha Tevfik, burada Darvinizm'e dair görüş beyan etmektedir. Baha Tevfik'e göre

---
[83] Uçman, "Bahâ Tevfik".
[84] Uçman, "Bahâ Tevfik".
[85] Uçman, "Bahâ Tevfik".

yazar bu eserinde insanın kökenine ilişkin olarak primat denilen insansı maymunlardan, düşünme organımız olan beynin evriminden, madde ve kuvvetin öncesiz ve sonrasızlığından, insan ile maymun arasındaki güzergahtan, Java'daki meşhur keşiften ve yeryüzündeki tabakaların devirlerine ait bazı meselelerden bahsetmektedir. Baha Tevfik aslında bunun Darvinizm denilen teorinin iyi bir açıklaması olduğunu söylemektedir. Nitekim ona göre o dönemin bütün ilimleri, üç önemli esas üzerine dayanmaktadır ki, o esaslar; evrim kanunu, madde ve kuvvetin öncesiz ve sonrasızlığı ve Hücre Teorisi'dir. Ona göre bütün bu esaslar, 19. yüzyılın sonunda tamamıyla ortaya çıkmaya başlayan tabii bilimler sayesinde ortaya çıkarak derece derece insanın mutluluğunu sağlamakta ve insanları doğaya hâkim olabilecek bir seviyeye getirmektedir.[86]

3.2.6. Memduh Süleyman (1889[?]-1920'den sonra)

Baha Tevfik ile İstanbul idadisinde okuyan Memduh Süleyman, Baha Tevfik ve Ahmed Nebil'le beraber yazdıkları ve Teceddüd-i İlmî ve Felsefi Kütüphanesi tarafından yayınlan *Nietzsche: Hayatı ve Felsefesi* isimli eserin yanında Eduard de Hartman'dan 1913 yılında *Darwinizm* isimli eseri de tercüme etmiştir. Ayrıca Memduh Süleyman *Yirminci Asırda Zekâ, Felsefe Mecmuası, Kehkeşân* gibi tanınmış dergilerde de yazmıştır. Mütareke yıllarında sosyalist etkinlikler içinde bulunan Memduh Süleyman sosyalist yazınları arasında önemli bir yere sahip olan *Yeni Dünya* gazetesinin Antalya bölgesindeki temsilciliğini yapmıştır.[87]

Memduh Süleyman da yine Ahmed Nebil gibi çeviri eser yazarak bu görüşe katkılarını sunmuştur. Edward Hartmann'ın *Darwinizm* adlı kitabını çeviren Memduh Süleyman kısa bir giriş yazısı yazarak çeviriyi hangi eserden yaptığını ve Darwin'in serdetmiş olduğu görüşlerin en sonunda materyalizme ulaştığını söylemiştir. Esere bir giriş olarak Darwin hakkındaki kendi görüşlerini serdeden Memduh Süleyman Darwin'in görüşlerinin oldukça geliştiğini belirtmiş ve ona karşı olanların bile artık onun

[86] Ahmet Nebil, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer*, sad. İnan Kalaycıoğulları ve İsmail Dinçarslan (Konya: Çizgi Kitabevi, 2015), 74.
[87] Ahmet Nebil, Baha Tevfik ve Memduh Süleyman, *Nietzsche Hayatı ve Felsefesi*, sad. Mahmut Arlı-Ali Utku (Konya: Çizgi Kitabevi, 2013), 4.

hakikatlerine bigâne kalamadıklarını dile getirmiştir. Tüm bunlar düşünüldüğünde Memduh Süleyman'ın pozitif bir evrim görüşüne sahip olduğu söylenebilir.[88]

Ayrıca Memduh Süleyman kişisel bir görüş olarak Darwin'in "doğal seçilim" açıklamasını çok ehemmiyetli görmüştür. Ancak bu durumun Darwin'in anlatmış olduğu şekilde gerçekleşmediğini düşünmektedir. Doğal seçilim kavramı sonucu oluşan "dönüşüm" fikrine olumsuz bakmış ve Darwin'in bu kabulünü onun en büyük yanlışı olarak nitelendirmiştir.[89]

3.2.7. Subhi Edhem (1880-1922)

Subhi Edhem'in doğum ve ölüm yılları hakkında kesin bir bilgi var olmamakla beraber 1880'lerde Manastır'da doğduğu söylenmektedir. 1908 yılında Askerî Baytar Mektebi'nden mezun olup ardından farklı askerî birliklerde görevde bulunmuştur. Bunun yanında birçok eğitim kurumunda dersler vermiş, buralarda hocalık yapmıştır. 1910 yılının sonlarında veya 1911 yılının başlarında İsmail Subhi olan adını Subhi Edhem olarak değiştirmiştir. İkinci Meşrutiyet'ten sonra oluşan ortamda dikkat çeken Osmanlı aydınlarından biri olan Subhi Edhem, genellikle tekâmül teorisi hakkında yazılar yazmıştır. Bunun yanında bazen yazılarında materyalizm ile ilgili fikirler ortaya koymuştur. *Hüsn ve Şiir, Tabiat, Beşer ve Tabiat* dergilerini çıkaran Subhi Edhem; *İzmir, Neyyir-i Hakikat, Genç Kalemler, Muhit-i Mesai, Yeni Felsefe Mecmuası, Felsefe Mecmuası, Zekâ, Serbest Fikir, Yeni Dünya, Servet-i Fünûn* ve *Büyük Duygu* isimli dergilerde de yazmıştır.[90]

1922 yılında vefat ettiği tahmin edilen Subhi Edhem, birçok alanda eser ortaya koymuştur. Darvinizm ve evrim teorisine dair eserleri şunlardır: *Darwinizm* (Manastır Matbaası, İstanbul, 1327/1911), *Hayat ve Mevt* (Nefâset Matbaası, İstanbul, 1329/1913), *Lamarckizm* (Nefâset Matbaası, İstanbul, 1330/1914).[91]

---

[88] İnan Kalaycıoğulları, "Ahmed Nebil ve İnsanın Menşei", *Dört Öge Dergisi* 6 (2014), 88.
[89] Kalaycıoğulları, "Ahmed Nebil ve İnsanın Menşei", 90.
[90] Subhi Edhem, *Hayât ve Mevt*, sad. Remzi Demir, Tuba Uymaz ve Ali Utku (Konya: Çizgi Kitabevi, 2014), 4.
[91] Subhi Edhem, *Hayât ve Mevt*, 4.

Subhi Edhem, *Hayat ve Mevt* isimli eserinde canlılığın fiziksel ve kimyasal süreçlerin sonucunda ortaya çıktığını savunarak hayatın kökeni sorununa ve türlerin evrim yoluyla oluştuklarını savunarak hayatın çeşitlenmesi sorununa getirilen bilimsel cevapları Türk halkına sunmuş ve böylelikle materyalist öğretinin biyolojik açıdan güçlenmesine yardımcı olmuştur. Subhi Edhem bu eserinde, hayatın kaynağı sorununu araştırdıktan sonra bu konuda üç felsefi öğretinin görüş ortaya koyduğunu ifade etmektedir. Bunlar: Animizm (Rûhiyye), Vitalizm (Hayâtiyye) ve Monizm'dir (İttihâdiyye).[92]

Dönemin bilimlerine göre "hayat" ve "mevt"i açıklayan Subhi Edhem, hayat ve ölümün doğal olgular olduğunu söyleyip hayatın aslının protoplazma olduğunu belirtmektedir. Ona göre protoplazma, kaynağını "cemadat"tan alır. Ölüm ise iç ve dış çevrelerin etkisiyle protoplazmayı taşıyan hücrelerin yok olması sonucunda gerçekleşir. Fakat Subhi Edhem'in Ludwig Büchner (1824-1899) ve Ernst Haeckel'in (1834-1919) izinden gittiği şu ifadelerinden anlaşılmaktadır:[93]

> Tabiatta bugün eşya-yı maddiyye ve uzviyye her an değişmektedirler. Hadisat bu tebeddülatın mütehassılı, feridirler. Bununla beraber her hadise son bir kanuna münkad ve esirdir ki bu da maddede nihayet bulur. "Hayat, maddenin bir tarz-ı mahsus teşekkülüdür". Bizim eşya-yı maddiye diye gördüğümüz, kabul ettiğimiz şeyler bir cevher-i aslinin muvakkat şekl-i zahirisidir. Madenî, nebati, hayvani şekiller; maddenin neşv ü nemaları, muhtelif istihaleleridir.

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Subhi Edhem'in felsefi öğretisi evrimci materyalizmdir.

3.2.8. Abdullah Cevdet (1869-1932)

1869'da Arapkir'de doğan Abdullah Cevdet ilk öğrenimini Hozat ve Arapkir'de tamamladı. Ardından Ma'mûretülazîz Askerî Rüşdiyesi, Kuleli Askerî Tıbbiye İdâdîsi ve Mektebe-i Tıbbiye'yi bitirdi. Mektebe-i Tıbbiye'de biyolojik materyalist eğilimlerin hâkim olması sonucu olarak, Ludwig Büchner'e ait olan ve biyolojik materyalist fikirleri halkın anlayacağı bir dilde ortaya koyarak Batı dünyasında büyük rağbet gören *Kraft und Stoff* adlı kitabın bir bölümünü *Fizyolociya-i Tefekkür* adıyla

---

[92] Subhi Edhem, *Hayât ve Mevt*, 7-8.
[93] Subhi Edhem, *Hayât ve Mevt*, 8-9.

1890 yılında Türkçeye çevirdi. Bunun yanında Karl Vogt, Ernest Haeckel ve Spencer'dan etkilenen Abdullah Cevdet, 1890'da *Dimağ*, 1894'te *Fizyolociya ve Hıfz-ı Sıhhat-i Dimâğ ve Melekât-ı Akliyye* adlarıyla biyolojik materyalizm ve o dönemde yaygın olan beynin fonksiyonları görüşü üzerinde duran kitaplarını ortaya koydu. 1891'de İslam âlimleri ile biyolojik materyalist filozofların fikirlerini bağdaştırmaya çalışan *Fünûn ve Felsefe* adlı çalışmasının ilk taslağını hazırladı. 1894 yılında Büchner'in *Natur and Geist* adlı eserini *Goril* adıyla yayımladı. 1896 yılında Trablusgarp'a sürüldü. Burada yaptığı faaliyetler sonucu sürgün yeri Fizan olarak kararlaştırılacağını duyunca Tunus'a oradan da Paris'e kaçtı. Bir süre sonra İstanbul'a geçen Abdullah Cevdet, 1897 yılında Cenevre'ye geçti. Burada kurulan merkez komitesine girdi ve 1897'de ilk sayısı yayımlanan *Osmanlı* mecmuasının yöneticileri arasına girdi ve derginin baş yazarı oldu.[94]

Abdullah Cevdet, 1904 yılında, *İctihad* mecmuası ile aynı adı taşıyan yayınlar kurdu. II. Abdülhamid'i eleştirdiği için 1904'te İsviçre'den sınır dışı edildi ve *İctihad*'ın idaresi Hüseyin Tosun Bey'e geçti. 1905 yılında Mısır'a geçerek İctihad'ı orada yayımlamaya başladı. 1910 yılında İstanbul'a dönen Abdullah Cevdet, *İctihad'*ı yirmi dördüncü sayısından itibaren burada yayımlamaya başladı. Kısa zamanda, Batıcı ve biyolojik materyalist düşünceleri destekleyen birçok Osmanlı yazarı bu dergi etrafında toplandı. *İctihad* mecmuası, yayımladığı din karşıtı makalelerden dolayı, İslam âlimlerinin başvuruları sonucunda birçok defa kapatıldı. Fakat bu kapatılanlar farklı isimlerle çıkmaya devam etti.[95]

İctihad mecmuası Batıcıların bir yayın organı haline gelmekle beraber, dergiyi çıkaranlar, aralarında çıkan tartışmadan dolayı ikiye ayrıldılar. *İctihad*'ın Meşrutiyet dönemindeki son sayısı 13 Şubat 1915 tarihinde yayımlandı. Abdulllah Cevdet, İttihatçılar tarafından tehdit edilince mecmuasını kapatmak durumunda kaldı. *İctihad* dergisi tekrar 1918 yılında *İştihad* adıyla yayımlandı. 1920 yılında kendisini tamamen *İctihad*'ın yayımına veren Abdullah Cevdet, dergide önemli biyolojik materyalist eserler yayımladıktan sonra 1932'de öldü.[96]

---

[94] M. Şükrü Hanioğlu, "Abdullah Cevdet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ağustos 2023).
[95] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet".
[96] Hanioğlu, "Abdullah Cevdet".

Madde ve Kuvvet isimli eserden çok etkilenen Abdullah Cevdet, bu eserin bir bölümünü Türkçeye çevirmiştir. Yukarıda zikrettiğimiz üzere *Goril* isimli tercümesinde insan ve hayvan benzerliği daha çok insan ile orangutan, goril ve şempanze arasında yapılmaktadır. Bunun yanında ilkel insanlar ile bu hayvanların duygu ve fiziki olarak birbirlerine yakınlıkları üzerinde durulmaktadır. İlk defa burada Abdullah Cevdet, Darwin'in ismini vererek Darwinci evrim teorisinden bahsetmektedir. Ayrıca evrimi anlatmak adına gelişmemiş insan ile goril arasında fark ettiği yakınlığı zikrettikten sonra başka malumatlar da vermektedir. Ona göre bütün canlılar veraset ve bir takım doğal sebepler soncunda tekâmül etmek zorundalardır. Bu sebeplere de "kanun-ı tekâmül" denilmektedir.[97]

Abdullah Cevdet'e göre evrimin başlıca doğal kanunları şunlardır: İlk olarak mübareze-i hayat, yani yaşamın korunması için canlılar arasında bitmeyen mücadele; ikinci olarak bir tür hayvandan diğer bütün türlerin ortaya çıkması ve her türün de değişebilme potansiyeline sahip olması; üçüncü olarak ise ıstıfâ-i tabii, yani gerek erkeklerin gerekse dişilerin çiftleşmek için cinsleri içinden en mükemmelini arayıp seçmeleri. Abdullah Cevdet, evrim konusunda bu üç kanuna dikkat çekmektedir.[98]

3.2.9. Ahmed Nebil (?-1945)

Felsefeci, gazeteci ve yazar olan Ahmed Nebil'in, Arnavutluk'ta doğduğu düşünülmektedir. Meşrutiyet basınında felsefe, sosyoloji ve edebiyat alanlarında telif ve tercüme eserleri olan Ahmed Nebil'in, mensur şiirleri de vardır. Bunun yanında Ahmed Nebil, *İştirak, Tenkid, Piyano, Teşvik* ve başyazarı olduğu *Yirminci Asırda Zekâ* gibi dergilerde de yazdı. 1913 yılında uyruk değiştirerek Arnavutluk'a gitmek durumunda kalmıştır. Arnavutluk'ta gazetecilik yapan Ahmed Nebil, 1945 yılında Enver Hoca'nın çeteleri tarafından öldürüldü. *İnsanın Menşei: Nesl-i Beşer* isimli çalışma yanında Baha Tevfik'le tercüme ettiği *Vahdet-i Mevcud: Bir Tabiat Âliminin Dini* isimli çalışmaları Darvinizm ve evrim hakkında yazılmış eserlerdir.[99]

---

97 Doğan, *Osmanlı Aydınları,* 171-172.
98 Doğan, *Osmanlı Aydınları*, 172.
99 Ahmet Nebil, *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer*, 4.

Osmanlı dönemi aydınlarından olan Ahmed Nebil, Ernst Haeckel, Charles Darwin ve Ludwig Büchner gibi evrim teorisyenlerinin resimlerini ve hayatlarına dair bilgileri çevirdiği eserinin baş kısmına koymak suretiyle övünmektedir. Ahmed Nebil'in evrim teorisine katkısı yapmış olduğu çeviri eser ile olmuştur. Ahmed Nebil dönemdaşı Baha Tevfik ile Alman materyalistlerden yaptıkları çevirilerle Osmanlı döneminde geleneksel İslam öğretisinin temellerini sarsmışlardır. Ahmed Nebil'in özellikle *İnsanın Menşei* adlı çevirisi yeni bir paradigmanın fitilini ateşlemiştir.[100]

3.2.10. Edhem Necdet (1877-1945)

Selanik'te doğan Edhem Necdet, ilk, orta ve lise tahsilini yine burada tamamlamıştır. 1901 senesinde ise Mülkiye Tıbbiyesinden mezun olmuştur. İhtisas eğitimini tamamlamak için Fransa'ya giden Edhem Necdet burada bulunduğu müddet içerisinde dâhilî hastalıklardan ihtisas sertifikasını alarak memleketine dönmüştür. Daha sonra tıp fakültesinde iki yıl hocalık yapmıştır. Fakülteden ayrıldıktan sonra ise Balkan Savaşı'nın sonuna kadar Selanik'te serbest doktorluk yapmış, savaş sonrasında ise İstanbul'a gelip serbest doktorluk hayatına devam etmiştir.[101] Bu süre zarfında hiçbir memuriyet teklifini kabul etmeyen Edhem Necdet hayatının sonuna kadar Şişli'de Sebuhyan Apartmanı'ndaki muayenehanesinde mesleğini icra etmiştir.[102]

Edhem Necdet yazım hayatında kendisi ile aynı konularda yazan Baha Tevfik, Beşir Fuad, Abdullah Cevdet, Suphi Edhem, Refik Nevzat ve Celal Nuri kadar öne çıkmasa da kendi zamanında düzenli olarak makale üretmesi ve kitaplar yazması vesilesiyle tanınmış olmalıdır.[103] 1908 yıllarında popüler tıp yazıları yazarak bir anlamda halk hekimliği yapmıştır. Bu yıllardan itibaren biyoloji, evrim, felsefe, sosyoloji ve düşünce hayatına dair sorunlar üzerine yazılar yazmıştır.[104] Ayrıca halkı aydınlatabilmek maksadıyla pek çok konferans vermiş ve radyo programlarına katılmıştır. 21 Kasım 1945'te hayata gözlerini yuman Dr. Edhem'in cenazesi Bülbülderesi Mezarlığı'na defnedilmiştir.[105]

---

[100] İnan Kalaycıoğulları, "Ahmed Nebil ve İnsanın Menşei", *Dört Öge Dergisi 3/6*, (2014), 86-92.
[101] Edhem Necdet, *Evrim ve Kanunları*, haz. Kudret Emiroğlu ve Ergi Deniz Ersoy (İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2022), 18.
[102] Ethem Bakar, *İrade Terbiyesi*, haz. Ömer Faruk Can (İstanbul: Ketebe Yayınlar, 2023), 4.
[103] Edhem Necdet, *Evrim ve Kanunları*, 17.
[104] Edhem Necdet, *Evrim ve Kanunları*, 18.
[105] Ethem Bakar, *İrade Terbiyesi*, 4.

Materyalist evrim görüşüne sahip olan Edhem Necdet, konu hakkındaki görüşlerini *Tekâmül ve Kanunları* isimli eserinde zikretmiştir. Eserin girişinde evrim teorisinin öneminden bahsettiği bu yazıda Edhem Necdet, yüz yıl önce bitkiler, hayvanlar ve insanlar için ortaya konulan görüş hakkında, bunların yaratıldıkları surette yaşamlarını sürdürdüklerini ifade etmektedir. Dolayısıyla aşamalı bir gelişimden veya evrimden söz edilmiyordu. 19. yüzyılda Lamarck, Darwin ve Spencer gibi kişilerin çalışmalarıyla evrim teorisi çokça dikkat çekmiştir. Edhem Necdet bu fikrin gericiliğe, yaratılışçı fikre, cahilliğe ve bağnazlığa karşı bir mücadele olduğunu söylemektedir.[106]

Evrim hakkındaki görüşlerini eserinde ortaya koyarken bu konuda Lamarck'ın fikirlerini ele alan Edhem Necdet, onun fikirlerinin dönemindeki bağnazlıktan çekinmesinden dolayı deney ve gözleme dayanmadığını söylemektedir. Ayrıca Lamarck'ın yaşadığı dönemin atmosferinin onun fikirlerini anlayacak ve değer verecek kapasitede olmadığını düşünmektedir.[107]

Ardından Darwin'in fikirlerini ele alan Edhem Necdet, Darwin'e isnat edilen görüşler ile onun görüşlerinin birbirinden farklı olarak ele alınmasının gerektiğini söylemektedir. Ona göre Darwin'in evrim görüşü, önceden doğruluğunu kabul ettiği, yaratılış görüşünü bertaraf etmiştir. Devamında Darwin'in fikirlerinin aslının dönüşüm ve seçilim olduğunu da zikretmektedir. Bunun yanında iki fikrin de uzun bir geçmişe dayanan tarihsel bir arka plana sahip olduğunu söylemektedir. Ardından, ileride Darwin'in görüşünün doğru olmadığı ortaya konulsa bile bu durumun evrim teorisine olumsuz yönde bir tesirinin olmayacağını söylemektedir. Çünkü ona göre evrim teorisi her zaman için bütün gerçekliğiyle önümüzde duracak olup bu görüşe dair tartışacağımız tek şey onun mekanizması ve doğru bir şekilde izah edilmesi olacaktır.[108]

3.2.11. Mustafa Satı Bey (1880-1968)

Yemen doğumlu olan Mustafa Satı Bey Mülkiye mektebini bitirmesinin ardından Yanya Lisesi'nde Doğa Tarihi muallimliği yapmıştır. Dârülmuallimîn Müdürlüğü

[106] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 137-138.
[107] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları,* 138.
[108] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 138-144.

yapmış olan Mustafa Satı Bey çok önemli bir eseri olan *Etnografya: İlm-i Akvam* (Hilal Matbaası, 1327) isimli eserinde insanın kökeni ve evrim gibi konuları ele almıştır.[109]

Satı Bey insan ve maymunların birbirlerine benzediğini düşünmektedir. Bu düşüncesini kitabında yer alan farklı maymun türlerine ait iskelet çizimleri ve bunları karşılaştırmasından anlamaktayız. Ayrıca Satı Bey insan ve maymunların beyin yapılarını da karşılaştırarak burada da çok benzerlik bulunduğunu belirtmiştir. Bu anlamda Satı Bey'e göre insansı maymunlar insanlara daha çok benzerken adi maymunlar insan formundan benzerlik olarak daha uzak bir formdadırlar. Satı Bey'e göre insanlar doğada çıplak ayakla gezmeyi nesiller içerisinde azaltmış ve ayaklarını bu sayede korumuşlardır.[110]

Mustafa Satı Bey insanları hayvanlardan ayıran özellik olarak akıl ve konuşma yeteneğinin öne sürülmesine karşı çıkar. Ona göre hayvanların da aklı ve zekâsı olup avlanma, tuzak kurma gibi yetenekleri bunu göstermektedir. Ayrıca aralarında belli iletişim kurduklarını da onların aklı ve zekâsı olduğuna delil gösteren Satı Bey insanlarda bunun daha gelişmiş olmasını onların zamanla gelişen ihtiyaç ve karmaşık sosyal ilişkilerine bağlamaktadır. Buna göre akıl ve konuşma yeteneği insanı bir primat üyesi olmaktan çıkarmaz diyen Satı Bey canlıların ortak bir atadan evirildiklerini düşünmektedir. Ona göre doğa, doğal seçilim gereği daha güçlü ve daha iyi uyum sağlayan canlıların yaşamasına izin verir. Ancak bu uyumun her değişen şartta yine gelişmesi gerekmekte ve bu özelliğin gelecek nesillere de aktarılması gerekmektedir.[111]

[109] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 156-157.
[110] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 157-158.
[111] Gültekin, *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*, 158-163.

BÖLÜM IV

DARVİNİZM’E YAZILAN REDDİYELER

Yukarıda zikrettiğimiz kişi ve onların çalışmaları neticesinde Darvinizm Osmanlıya girmiş oldu. Her ne kadar Darvinizm’i savunanlar çoğunlukta olsa da bu akıma karşı çıkanlar da olmuştur. Aşağıda bu kişilerin Darvinizm’e yaptıkları eleştirileri ortaya koymaya çalışacağım.

4.1. Ali Sedad (1857-1900)

Ahmed Cevdet Paşa’nın oğlu olan Ali Sedad 1857 yılında doğdu. Said Bey’den fizik ve kimya alanında özel dersler aldı. Mantık hocalığı yapan Ali Sedad Galatasaray Sultanîsi, Mahrec-i Aklâm ve Hukuk Mektebi gibi okullarda görev yaptı. 1900 yılında vefat eden Ali Sedad, Fatih hazîresinde babasının yanına defnedildi.[112]

Aristo mantık anlayışına bağlı olan Ali Sedad, kendisinden önce gelen Türk mantıkçılarından farklı olarak mantık ilminin Avrupa’daki gelişmelerinden haberdardı. Böylece gelenek çemberinin dışına çıkmış ve yeni fikirlerin tartışmasını yapmıştır. Nitekim en önemli ve alanında yazılmış ilk telif eseri olan *Mîzânü’l-ukûl fi’l-mantık ve’l-usûl*’ü mantık alanında ortaya koymuştur. 1882 (1300) yılında yazmış olduğu *Kavâidü’t-tahavvülât fî harekâti’z-zerrât* isimli eserinde[113] Darvinizm’i eleştirdiği kısım çalışmamız için önem arz etmektedir.

Darvinizm’i eleştirirken ilk olarak organik cisimleri ele alan Ali Sedad, onların elementlerden oluştuğunu söylemektedir. Ona göre müvellidü’l-mâ (hidrojen) ve müvellidü’l-humûza (oksijen) azot olduğu halde bunların oluşumundaki doğal kanunlar bilinmemekteydi. Ali Sedad tabiatçıların ecsam-ı âliye’nin yaratılış biçiminde ihtilaf ettiğini söyleyip hiçbirinin meselenin işine yarayacak bir sonuca

[112] Necati Öner, “Ali Sedad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ekim 2023).
[113] Öner, “Ali Sedad”.

varamadığını ifade etmektedir. Devamında Ali Sedad bu ihtilaflarından dolayı onları şu şekilde eleştirmektedir:

> Bu kişilerden bazıları, ecsam-ı âliye'nin olağan üstü bir kuvvetin etkisiyle teşekkül edildiğini ve daha sonra doğum yaparak çoğaldığını söylemektedirler. Diğerleri ise meçhul olan bazı kanun ve şartların altında madde-i aliyyenin dönüşüm ile basit hücrelerden ibaret olan bazı cüz'i uzuvların yaratıldığını ifade etmektedirler. Buna göre bunlar dahi istidat ve tabiatın sevki ile hayvani cisimler oluşturarak maruz kaldıkları değişim ile ilerleme sağlamışlardır. Bu görüşe göre bitkilerin yosunlardan ve hayvanların hayvanat-ı hurdebiyye'den ortaya çıkıp kemale ererek yüksek ağaçlar ve cisim halindeki hayvanlara ulaşmış oldukları farz edilebilir. Günümüzdeki tabiatçıların çoğu zikredilen birinci durumun bir yaratıcının kabulüne şayan olmadığını söyleyerek, Charles Darwin tarafından yayılan ve tamamlanan ikinci görüşü kabul etmişlerdir.[114]

Ali Sedad'a göre bu iki iddianın savunucuları kendi görüşlerinin sağlamlığı için tür ve sınıfın tanım ve tariflerine dikkat ederler. Bu bağlamda birinci fikri savunanlara göre *tür*, bir birinci çiftten doğma ve nesilden nesle devam edip diğer tür ile karışmaksızın doğrudan doğruya gelen veya doğurmaya elverişli mahsul vermek üzere ictima' ile doğurmaya elverişli şahısların topluluğudur. Ali Sedad'a göre bu tarifi savunanlar *tür'ün*, sabit ve değişmez olup farklı farklı cisimler birbirine benzese de bu benzerlik görünüşte olup gerçekte olmadığını söylemektedirler. İkinci görüşü savunanlara göre ise tür, cisim olarak diğerlerine benzeyen veya cüzi farklılıklar taşıyabilen şahısların toplamıdır. Ali Sedad, bu tarife göre *tür'ün*, tamamen vehmi ve değişken olup, mutlak olmadığını söylemektedir. Ona göre farklı türlerin aslı bir veya birkaç türden gelip değişim ve dönüşümle çoğalmışlardır.[115]

Ali Sedad bundan sonra Darwin'in evrime yönelik ortaya koyduğu en önemli delilleri zikredeceğini ifade ediyor. İlk olarak ona göre bütün ecsam-ı âliye değişime meyilli olup onlarda o istidat vardır. O bu değişimin etkisinin birçok sebepten kaynaklandığını söylemektedir. Ona göre ilk başlarda ortaya çıkıp etki eden bu sebepler daha sonra görünürlükten çıkarak kalıtımsal bir hal alır. Ali Sedad değişimin cüz'i olduğu zaman, bir sınıf teşekkül edip birçok sıfatta veya önemli bir sıfatta gerçekleştiğini söylemektedir. Ona göre tevellüt silsilesinde devamlı olarak bulunursa bir türü şekillendirmiş olur. Bu durumda tür, sabit bir sınıf olup sınıf bile henüz şekillenmeye başlamış bit türdür.[116]

---

114 Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, (İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300), 163-164.
115 Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 164-165.
116 Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 165.

İkinci olarak Ali Sedad bütün ecsam-ı âliyenin hızlı bir şekilde çoğalmaya meyilli olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu çoğalmayı durduracak engeller vardır. Ona göre bu engellerin en önemlisi geçim araçlarının kıtlığıdır. Bundan dolayı her türün fertleri, varlığının devamını sürdürmek için ettiği mücadele sonucunda güçlü güçsüzü yendiğinde bazı yararlı sıfatlara sahip olanlar diğerlerinden daha fazla yaşarlar. Diğerleri ise yok olurlar. Daha mükemmel sıfatı elde edememiş ara sınıflar başlarda soyu tükenerek biraz zaman zarfında daha faydalı sıfatlara sahip olan iki uçtaki sınıflar kalmakla iki farklı tür olarak görünürler.[117]

Üçüncü olarak Ali Sedad, değişim ile şahısların elde ettiği sıfat yararlı ise yaşamak, değil ise yok olmak ciheti baskın olduğundan şartlar ve olaylara göre doğa tarafından seçilen sınıf çoğaldıkça diğerlerinin yok olduğunu söylemektedir. Dördüncü olarak ise ona göre sınıfın tür olabilmesi için şahısların elde ettiği değişimin silsilede devam etmesi gerekmektedir. Bu ise elde edilen sıfatların şahıslara veya türe faydalı olacak bir hale gelmesiyle gerçekleşir. Aksi durumda ise türün yok olması gerekmektedir. Buna göre Ali Sedad'ın sınıfı türün (nev') bir alt grubu olarak düşündüğü anlaşılmaktadır. Bu anlayış Linnaeus ile başlayan modern taksonomiye pek uygun değildir. Modern taksonomide sınıf hiyerarşik gruplandırmada türün üstünde bir yerde bulunur.[118]

Ali Sedad, Darwin ekolünü değerlendirirken Darwin faraziyesine pek çok itirazlar yapılmış olduğunu fakat bunların ikisinin en önemli itirazlar olduğunu ifade etmektedir. İlk olarak ona göre yeniden bir türün teşekkül eylediği hiç görülmemiştir. Şayet bütün ecsam-ı âliye bir asıldan geliyor ise halihazırda bulunan türlerin arasında ara formların bulunması gerekirdi. Darwin'in görüşünü savunanlar, türlerin teşekkülü çok yavaş bir şekilde olduğu için belli bir zamanda gözlemlenemezler demektedirler. İki türün birbirine yaklaşmasıyla bir ara sınıfın olduğunu göstermek isteseler de bu şekilde oluşan sınıfın doğurmaya kabiliyeti olmadığından, bunun yanında bunlardan bazı sınıflar nadiren teselsül etse bile daha sonra teselsülden kesilmesi veya asılları olan iki türden birine çıkarak diğerinin sıfatını tamamen çekinik eylemesi tecrübeyle ortaya çıkmış olduğundan bu suretle katiyen bir türün teşekkül edemeyeceği sabit olmuştur. Halbuki türün iki sınıfının bir araya gelmesiyle oluşan ara sınıf teselsül eder.

[117] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 166.
[118] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 166.

Ona göre bu keyfiyet, sınıfın teşekkülü mümkün ise de türün teşekkülünün mümkün olmadığını açıklar.[119]

Ali Sedad'a göre ikinci itirazda da yine ara sınıf bulunmaktadır ve bu konudaki araştırmalar ilerledikçe zikredilen şekiller çoğalmaktadır. Bunun yanında tabiatçıların türleri birbirinden ayırma ve sınıflandırmasındaki ihtilafı bu husustaki en iyi delillerdendir. Ona göre bitki ve hayvanlar arasında birtakım türler vardır ki hangi kısımdan olduklarını belirlemek mümkün değildir. Halihazırda var olan iki türün birinin diğerinden geldiğini addetmemek gerekmektedir. İkisini de önceden gelip geçmiş olan bir bilinmeyen türden geldiğine itibar edilmelidir. Ara sınıf daha kısa zamanda yok olduğunda sona kalan sınıfın varlığını sürdürmesi dikkate alınmalıdır. Yeryüzündeki fen araştırmaları tamamlanmadığında ileride orta sınıfın bulunması ihtimaline karşılık "bu halde Darwin'in nazariyesine itiraz olunamaz" diye cevap verirler. Ali Sedad bunun bugünkü yeryüzü ilmi doğrultusunda Darwin teorisinin kabul olunmayacağı şeklinde ifade edilmesinin daha doğru olacağını söylemektedir. Nitekim o, ara sınıf türlerinin hızlı bir şekilde yok olması ve değişimin çok yavaş bir şekilde olması gibi zıtlıkların böyle hayali bir teori için fazla mı acaba diye düşünmektedir. Ona göre tabakaların değişiminin yavaşlığı türlerin dönüşümünün buna bağlı olması Darwin tarafından da kabul ediliyorken orta sınıfın hızlı bir şeklide yok oluşunun kabul edilmesi itirazdan kurtulmak içindir.[120]

Ali Sedad'a göre türlerin ayrılması ve sınıflandırılmasında tabiatçıların ihtilafı, bunların dediği gibi türlerin bir asıldan gelmesinden değil dayanağı belirli olacak sıfat ve hallerin bilinmemesindendir. Ona göre farklı türlerin birbirine benzemesi ve benzerlik yönüyle hepsinin bir silsile oluşturması hiçbir zaman Darwin varsayımını ispat eden şeylerden değildir. Bazı tabiatçıların bu müşabehete dikkatle insanlarla maymunların farkını arayarak insanın nesnastan (hayvanla insan arasında bir ara tür) türemiş bir melez canlı olduğuna karar vermişler ve bu konuda Jean-Baptiste Lamarck diğerlerine öncelemiştir. Son olarak Darwin, insan maymundan türemiş olmayıp gerek insan ve gerek maymun ikisi de diğer bir türden gelmiş olduklarını açıklamıştır. Böylece insanlarla maymunların yakınlıklarını ispat için bu iki varlığın birbirine

[119] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 166-167.
[120] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 167-168.

müşabehet-i hariciyye ve teşrihiyyesini (anatomik ve dış özelliklerinin benzerliğini) belirlemeye çalışmışlardır. Bu bağlamda Ali Sedad şu ifadeleri kullanmaktadır:

> Şu suretle icra kılınan tecrübelerden me'mul olan müşabehet-i lazime bulunmadığı gibi bazı mübayenet bulunduğu zahir olmuştur. Tutalım ki bu iki mahluk cismen yekdiğerinin aynı olsun. Bundan yine Lamarck ve Darwin'in gayretlerini gütmek isteyenlerin ellerine bir şey girmez. İnsanın ma-bihi't-temyizi (ayırt edici özelliği) olan nutuk silsile-i hayvanata asla irsi görülmemiş bir şeydir.[121]

Ali Sedad, Darwin'in tabiat tarihinde pek çok gözlem ve deney yapmış olduğunu ve tabiatta kesin olan önemli kanunların birçoğunu ortaya koymada hizmet ettiğini ifade etmektedir. Fakat ona göre buna rağmen Darwin'in gözlemlenenlere yakıştırarak uydurmuş olduğu iddiası imkânsız olmasa da zikredilen kanunların bir sonucu olmadığından kabul edilebilir de değildir. Ali Sedad'a göre şimdilik tecrübe, türlerin değişiminin bir sınıra kadar vaki olup farklı sınıflar ortaya çıksa da türlerin dönüşüm dairesine geçemediğini yani eşyanın hakikatinin sabit olduğunu göstermiştir.[122]

Ali Sedad'a göre Darwin'in iddiası hayalden ibaret olup hiçbir tecrübe ve gözleme dayanmamaktadır. Bu konuda var olan iddiaların en başarılı olanı yine Darwin'in iddiası olduğundan diğerlerine tercih edilmelidir diyenler de vardır. Fakat ona göre gerçek öyle değildir. O, tabiattaki dönüşümün özel durumlarda ve kendi sınırları içerisinde gerçekleştiğini söylemektedir. Ali Sedad dönüşüm ile ilgili şöyle devam etmektedir:

> Dönüşüm yaşayan arazdır, a'yân değildir. Mesela herhangi bir cismin tek parçasını oluşturan bölünmez parçalar olduğu gibi diğer bir cismin parçasını oluşturan da benzer parçalardır. Bunların hareketlerinin ne kadar dönüşüme maruz kaldıkları ve ilerleme gibi büyük değişimlere duçar bulundukları halde hakikat ve mahiyetlerini korudukları bilinmektedir. Mesela bölünmez parçalardan birtakımı azot tek parçacığını oluşturdukları gibi onlara benzeyen diğer birtakım parçalar da cıva tek parçacığını oluşturmuşlardır. Fakat bunlar hangi yön ile oluşmuş ve bunların değişmemesi nasıl bir kanun iledir? Burası bilinmemektedir. İşte bunun gibi ecsam-ı âliye de gerçekte değişmeyen bir hey'et-i mecmu'a olup ne suretle oluştuğu bilinmemektedir. Şimdi denilebilir ki bahis meçhul bir sonuç verdikten sonra ne anlamı var? Darwin vehimlere kapılıp insanlık hakkında bilgiyi sınırını belirleyemeyerek ileri gitmek istediği halde yine o neticeye varmadı mı?[123]

Yukarıda Ali Sedad'ın hayatı ve Darvinizm'i eleştirdiği eseri hakkında kısaca bilgi verip ardından Darvinizm'e dair eleştirilerini detaylıca ortaya koyduk. Buna göre ilk

---

[121] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 168-169.
[122] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 168-169.
[123] Ali Sedad, *Kava'idu't-Tahavvulat fi Harekati'z-Zerrat*, 170.

olarak Ali Sedad, ecsam-ı âliye'nin yaratılış biçiminde ihtilaf etmelerinden dolayı tabiatçıları eleştirmektedir. Daha sonra ara formun hiç görülmediğini belirterek Darvinizm'i bu yönden eleştirmektedir. Ardından tabiatçıların türleri birbirinden ayırma ve sınıflandırmasındaki ihtilafını eleştiri olarak ortaya koyan Ali Sedad, bu eleştirilerden yola çıkarak kendi dönemindeki veriler doğrultusunda Darwin'in ortaya koyduğu fikirlerin doğruluğunun ispatlanmadığı sonucuna varmaktadır. Bundan dolayı Ali Sedad, Darwin nazariyesinin bir varsayım olduğunu ifade etmektedir.

4.2. İsmail Ferid (1852-?)

Muhammed Yazır Efendi'nin oğlu olan İsmail Ferid, 1852 yılında Yanya'da doğdu. Sıbyan Mektebi'nde öğrenim gören İsmail Ferid, daha sonra Dârü'l-Ma'ârif Rüşdiyesi'nde eğitimine devam etti. 1866 yılında Ankara Vilayeti Tahrîr-i Emlâk Heyeti Mukayyidliği ile memuriyete başladı. Hayatı boyunca da birçok memuriyette bulunup farklı görevler ifa etti.[124]

İsmail Ferid, Aydın vilayeti Tahrîr ve Vergi Müdürü iken 1895 yılında yayınladığı *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn* isimli eseri ile bilinmektedir. Son dönem Osmanlı fikir dünyasını önemli derecede etkileyen materyalizm akımına yönelik erken eleştirilerden biri olan bu eser, doğrudan Büchner'in *Madde ve Kuvvet* isimli eserine bir reddiye olarak yazılmıştır. Darvinizm'e yapılmış eleştiriler içerdiği için İsmail Ferid'in bu eserine başvurduk.[125]

Canlılığın ilk olarak nasıl oluştuğunu *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn* isimli eserinin "Viladet-i ibtidaiyye" başlığı altında ele alan İsmail Ferid, Büchner'in bitki ve hayvanların doğal bir yol ile ortaya çıktığı iddiasında bulunduğunu söylemektedir. Büchner'e göre bitkiler, hayvanlar, taşlar ve madenlerde protoplazmayı ve çekirdeği kapsayan, ufak bir hücre olan ve canlılığın unsuru diye isimlendirilen "selül" unsuru, diğer ismiyle "hayat unsuru" vardır. Ona göre bu unsur çoğalma özelliğine sahip olduğu için hücre içindeki kükürt, demir ve fosfordan oluşan öz su ile temas ettiğinde fiilî olarak üreme yapıp çoğalır. Bu unsur hakkında söylenenler üç sınıfa ayrılmıştır.

124 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyun*, sad. Ali Utku-Abazar Sepehri (Konya: Çizgi Kitabevi, 2012), 4.
125 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 4.

İlk olarak dünyanın güneşten ayrıldığı zamanda yeryüzü maddesiyle birlikte gelmiş olduklarını söylemektedirler. İkinci olarak gökyüzündeki taşlardan ibaret olan şihaplar (meteorlar) vasıtasıyla gökyüzünden indiğini ifade etmektedirler. Üçüncü olarak ise yeryüzünün oluşması esnasında bu unsur da kendi kendine oluştuğunu ve bu unsuru oluşturan maddelerin birleşmesinden hayat denilen fiilî kuvvetin varlığa geldiğini zikretmektedirler. Nitekim bitki ve hayvanlar ilk önce gayet basit bir şekil ve heyetten başlayıp git gide gelişip düzenlenmesi, ilk başlarda hayat sahibi olmayan basit cisimlerin hayatı zorunlu bir şekilde gelişmesinin imkânsız olmadığını belirtmektedirler.[126]

İsmail Ferid, "unsur-ı hayat" tabirinden kastedilenin "dirlik" olan insan ve hayvanlarda his ve hareketi gerektiren şeyi taşıyan cüzler manasına gelip gelmediğini sorgulamaktadır. Şayet böyle ise hayatın varlığı bu unsurun varlığına bağlı tutulmuş demek oluyor ki bu ona göre yanlıştır. Zira bu durumda ruhun yok olması, unsurun yok olması ve ayrılmasına bağlı kalması gerekir. Halbuki tam tersi unsurun yok olması, ruhun yok olmasına bağlıdır.[127]

İsmail Ferid, "hayat" tabirinden his ve hareketi gerektiren "ruh"u kastettiğini ve ruhun bu hayat unsurundan neş'et etmediğini ifade etmektedir. O, cansızların, hayvanların ve bitkilerin şekillenme ve uzuvlanmanın (organlaşma) başka, ruhu başka olduğu için bu unsura "unsur-ı mevalid" (bütün yaratılmışları meydana getiren ortak unsur) demenin daha uygun olacağını da eklemektedir. Zira her hayat bulunan yerde uzuvlaşma ve şekillenme bulunduğu halde her uzuvlaşma ve şekillenme bulunduğu yerde hayat bulunmamaktadır. Ayrıca ona göre bunlar gerçekte hayat unsuru ise bulundukları yerlerde "hayat"ın da bulunması gerekmekte iken, hayat o merkezde olmadığından dolayı bunlara "unsur-ı hayat" denilmesi yanlış olmuş olur.[128]

İsmail Ferid, bazı hayvanların insanlıktan önce yaşamış olması durumu ne o hayvanların ne de insan türünün kendi başına ortaya çıktığını göstermeyeceğini

---

[126] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn* (İzmir: Ahmed Celâdet ve Şürekâsı Matbaası, 1312), 65-67.
[127] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 67.
[128] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 68-69.

söylemektedir. Nitekim ona göre insanlar kendi başına ve tedrici olarak ortaya çıkmamışlardır. Bilakis bir yaratıcının yaratmasıyla ortaya çıkmışlardır.[129]

İnsanın yaratılışına dair görüşlerini peygamberliğin ispat edilmesi konusu ile irtibatlı olarak ele alan İsmail Ferid, bundan önce âlemin yaratıcısının varlığını ispat etmeye çalışmıştır. İsmail Ferid, âlemin yaratıcısının varlığını ispat ettiğini söyleyip bu yaratıcının bir peygamber göndermesine de bir engelin olmadığını belirtmektedir. Nitekim ona göre peygamberlik olağanüstü bir durumdur. Fakat kâinatta işleyen ve vaki olan her şey olağanüstü değildir. Bunun yanında tabiat aleminde olağanüstü durumların her zaman pek çoğu görülmektedir. Mesela yeryüzünde canlılığın var olduğuna dair bir iz bulmamak olağan ise, canlılıktan bir eser bulmak olağanüstüdür. Canlıların bu türden olmaları olağan ise, diğer türden bir canlının bulunması olağanüstüdür.[130]

İsmail Ferid'e göre Kur'ân-ı Kerîm'e bakılarak Allah'ın bizi ve bizim amellerimizi yarattığı anlaşılmaktadır. Ona göre âlemde vaki olan durumları aklının erebildiği kadar teftiş edebilen diğer insanlar da varlıkların kendi kendine olabilecek şeyler olmadığını söylemektedirler. İsmail Ferid, yeryüzünde insanların ortaya çıkışı ve yaratılması birtakım etkiler ve tabiat sonucu olmayıp, âlemin yaratıcısı olan Allah tarafından olduğunu söylemektedir. Nitekim o, Âdem'in yaratılışının Allah tarafından olduğunu nakli delil yanında akli delille de desteklenebileceğini söylemektedir.[131]

İsmail Ferid, şayet Âdem yaratıcı tarafından yaratılmamış olup doğal bir şekilde ortaya çıkmış olsaydı, bu durumda üç imkânsız durumdan birinin olması gerektiğini zikretmektedir. Buna göre ya bitkilerden bitecek ya hayvanlardan doğmuş olacak ya da ipek böceğinin kelebeğe dönüşmesi gibi herhangi bir türden dönüşecekti ki İsmail Ferid'e göre bu ihtimallerin üçü de imkansızdır.[132]

Her ne kadar bazı tabiatçıların üçüncü şıkkı seçip, insanların nesnastan dönüştüğünü kabul edip ve bu kabullerini nesnasın insana pek çok yönden benzemesine dayandırırlarsa da İsmail Ferid'e göre bu oldukça zayıftır. Nitekim nesnasın insana

---

[129] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 74.
[130] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 145-146.
[131] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 147-148.
[132] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 149.

dönüşümü ya sanat ya da tabiat vasıtalarıyla olacaktır. Ona göre sanat vasıtasıyla böyle bir dönüşüm olmadığı için bu konuda açıklamalara ihtiyaç kalmamış olsa da tabiat vasıtasıyla da dönüşemeyeceği malumdur. İsmail Ferid, şayet nesnasın insana dönüşümü tabiat yolu ile caiz olsaydı, nesnasın her ferdinin dönüşümünün istisnasız caiz olacağını söylemektedir. Nitekim ipek böceklerinin dönüşümü caiz olduğundan bunların her bir ferdi dönüşmektedir. İsmail Ferid'e göre benzerlik de bir yönüyle delil olamaz. Nitekim köpek ile kurt arasındaki benzerlik insan ile nesnas arasındaki benzerlikten daha fazla iken ne köpek kurda ne de kurt köpeğe dönüşmektedir.[133]

İsmail Ferid, Âdem'in tabiat yolu ile ortaya çıkmadığından dolayı yaratılmış olması gerektiğini söylemektedir. Fakat Allah tarafından yalnızca Âdem'in yaratılmadığını da eklemektedir. Nitekim ona göre Allah ilim ve kudretten mahrum bir varlık yaratmaya da gücü yetmektedir. Bundan dolayı İsmail Ferid, Âdem'in yer yüzünde yalnız olarak yaratılıp yaratılmadığını, insanlık için gerekli olan her şeyi fıtraten bilip bilmediğini ve bileceği şeyleri talim ve tecrübe ile bilmek üzere mi yaratıldığını sorgulamaktadır.[134]

Büchner de kitabının son kısımlarının birinde ilim ve idrakin tecrübe sayesinde oluştuğunu itiraf etmektedir. Bunun yanında İsmail Ferid, tecrübi bilgilerden mahrum olan bir insanın yer yüzünde yaşayışının imkânsız olduğunu bildiğimizi söylemektedir. Aynı zamanda ona göre Âdem'in yer yüzünde yaşayışı için, en az tecrübe yolu ile oluşan bir ilme muhtaç olduğu malumdur. İsmail Ferid, şayet kendileri muhtaç oldukları ilmi yer yüzünde geçirdikleri tecrübe vasıtasıyla elde etmişlerdir denilirse, yer yüzünde birinci saatte oluşacak olan açlığın giderilmesinin tat ile mümkün olacağını tabiat yolu ile bilmeleri gerektiğini söylemektedir. Ona göre bunu bilseler bile, yenilebilen şeylerin faydalı ve zararlı olanlarını önceden bilmeleri gerekir. Bunun yanında İsmail Ferid, o zamanda hayvanların hangisinin vahşi ve uysal olduğunu ve hangisinden ne şekilde korunacağı ve hangisinin nasıl bir işte kullanılacağını öğrenmeksizin bilmek mümkün olmadığı için Âdem bu konuda ilk bilgilere sahip olmaksızın yer yüzüne gelseydi ya açlıktan ya da diğer tehlikelerden yok olacağının malum olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı İsmail Ferid'e göre Âdem'in korunaklı bir mekânda dünyaya gelmesi ve Havva'nın kendisine düşman

133 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*,149.
134 İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 150.

olmayıp dost olması, ayrıca benzer fertlerin ortaya çıkması için evliliğin olması gerektiğini önceden öğrenmiş olmaları gerekmektedir.[135]

İsmail Ferid, bu korunaklı alanın cennet olduğunu söylemektedir. Ona göre olağanüstü bir şekilde insanı yaratan Allah'ın ona cennette bilgiler öğretmesi kabul edilebilir bir durumdur. Yine olağanüstü durumun bundan ibaret olmadığını ve Havva'nın da olağanüstü olarak yaratıldığını eklemektedir. Nitekim ona göre insanlığın ilk annesi olarak kabul edilen Havva'nın başka bir insandan doğmuş olduğu söylenirse, o zaman ona insanlığın ilk annesi denilmezdi. Ayrıca İsmail Ferid'e göre Havva başka bir türden doğmuş olsaydı o zaman kısır olmak zorunda olurdu. Nitekim başka türden doğan varlıklar kısır olmaktadır. Ona göre bu durumdan dolayı Havva'nın, Âdem'in kaburga kemiğinden veya başka bir şeyden yaratıldığı aklen kabul edilmesi gerekmektedir.[136]

Bunlardan hareketle İsmail Ferid, Âdem'in ve Havva'nın yaratılışlarının olağanüstü bir durum olduğunu ifade etmektedir. Aynı şekilde o, Hz. İsa'nın yaratılması durumunu da bu duruma benzetip onun yaratılışının da olağanüstü bir durum olduğunu söylemektedir. İsmail Ferid, yukarıda belirtilen fikirlerden hareketle Âdem'in Allah tarafından yaratıldığını aklen kabul etmemiz gerektiğini ifade etmektedir.[137]

Yukarıda İsmail Ferid'in hayatı ve Darvinizm'i eleştirdiği eseri hakkında kısaca bilgi verip ardından Darvinizm'e dair eleştirilerini detaylıca ortaya koyduk. Canlılığın ilk olarak nasıl oluştuğunu ele alan İsmail Ferid, hayvanların kendi başına ve tedrici olarak ortaya çıkmadığını belirtmektedir. Devamında insanın yaratılışını ele alan İsmail Ferdi, Âdem'in Allah tarafından yaratıldığını akli ve nakli delil ile desteklemektedir. Sonrasında tabiatçıların ilk insanın nesnastan geldiği görüşünü eleştiren İsmail Ferid, bu görüşün oldukça zayıf olduğunu belirtmektedir. Akabinde Âdem ve Havva'nın nasıl ve nerede yaratıldıklarını ele alan İsmail Ferid, onların olağanüstü bir şekilde yaratıldıklarını zikretmektedir.

---

[135] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 151.
[136] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 152-153.
[137] İsmail Ferid, *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*, 153.

4.3. Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi (1850-1927)

Sütlüce dergâhı Şeyhi Ahmed Muhtar Efendi'nin oğlu olan Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, 1850 (h. 1266) yılında Sütlüce'de doğdu. Babası onu ilk eğitimini alması için Hüsameddin Efendi'ye teslim etti. İlk öğreniminden sonra Arapçayı vilayet kapı kethüdalarından olan Hoca Raik Efendi'den okumaya başladı. Eğitimine devam eden Hasîrîzâde, İstanbullu Ahmed Nüzhet Efendi'nin dersine devam ederek 1887'de (h. 1303) ondan icazet aldı. Özel derslerle de meşgul olarak Fatih hocalarından Meşhur Hafız Şakir Efendi ve Meclis-i Maarif başkanı Haydar Efendi gibi kişilerden de faydalandı. Hasîrîzâde'nin Sadiye, Şazeliye, Mevleviyye ve Şeybaniyye gibi tarikatlarla irtibatı oldu. Yenikapı Mevlevihanesi Şeyhi Osman Salâhüddin Efendi'nin Mesnevi dersine devam ederek 1887'de Mevlevi tarikatından hilafet ve *Mesnevi*'den icazet aldı.[138]

Hasîrîzâde'nin babası hacca gidince yerine onu dergâhta vekil olarak bıraktı. Babası vefat edinceye kadar vekaleten dergâhın başında bulunan Hasîrîzâde, ardından post-nişin oldu. Hasîrîzâde dergâhta mesnevi, şemail, hadis ve dinî ilimler okuttu. 1907 yılında (h. 1325) Meclis-i Meşayih riyasetine tayin edilerek *Buhari* ve *Mesnevi* tedrisine devam etti. 1927 yılında (h. 1345) vefat eden Hasîrîzâde dergâhın haziresine defnedildi.[139] Hasîrîzâde, şair ve hattatlığın yanında tekkenin planlarını çizecek kadar mimari bilgiye de sahipti. Ayrıca Arap grameri ve mantıktan Darwin nazariyesine kadar çeşitli konularda eserler kaleme almış olması onun çok yönlü bir düşünür olduğunu göstermektedir.[140] *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin* isimli eseri Charles Darwin'e reddiye olarak Osmanlıca Türkçesiyle yazdığı eseridir. Böylece vefat etmeden altı ay önce son eserini ortaya koymuş oldu.[141] Bu yönüyle eser çalışmamız için başvurduğumuz temel kaynaklardan bir tanesidir.

İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin isimli eserine tekâmül nazariyesinin var olduğunu dile getirerek başlayan Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi,

---

[138] İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Asır Türk Şairleri* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988), I/290-291.
[139] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I/291.
[140] Nihat Azamat, "Elif Efendi, Hasîrîzâde", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ekim 2023).
[141] İnal, *Son Asır Türk Şairleri*, I/292.

bütün âlemde varlığın oluşumunun tekâmül kanunlarına bağlı olduğunu dile getirmektedir. Nitekim ona göre tekâmül, aklî ve şer'î olarak inkâr edilen bir şey değildir. Hasîrîzâde, Kur'an ve sünnette de tekamülü reddeden bir hükmün olmadığını dile getirmiştir. Tekamülün varlığı konusunda ehli nazar ve ehli hikmet arasında bir tartışmanın olmadığını söyleyen Hasîrîzâde, asıl tartışmanın tekamülün keyfiyeti ve şekli hakkında olduğunu söylemektedir.[142]

Hasîrîzâde tekâmül nazariyesi için Darwin'in görüşünü kabul ve reddeden iki grubun ortaya çıktığını dile getirmiştir. Ona göre reddedenler belki şer'e muhalif olduğu için reddetmektedirler. Kabul edenler ise günün ilmine (asrîlik ve fen) aykırı hareket etmemek için kabul etmektedirler. Bundan dolayı Hasîrîzâde iki tarafın da tutumlarını taassupla ve inatla ortaya koyduklarını ifade etmektedir. Bunun yanında Hasîrîzâde'ye göre Darwin, nazariyesinde tekâmül kanununu ispat ve kabul ettiği için nazariyesi reddedilemez. Nitekim yukarıda değinildiği üzere Hasîrîzâde, tekâmül kanununun akla ve şer'e aykırı olmadığını zikretmektedir. Fakat Hasîrîzâde, Darwin nazariyesindeki "bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra bir başka şey olur" görüşünü kabul etmemektedir. İnsanın aslen maymun olup tekâmül ede ede sonunda insan olduğu konusu gibi ki Hasîrîzâde bunun aklen, hikmeten ve şer'an doğru olmadığını söylemektedir. Ona göre hiçbir akliselim sahibi bu görüşü kabul edemez. Hasîrîzâde, şayet bu nazariye doğru olsaydı halihazırda insan ve maymun arası bir geçiş türünün olması ve yarı insan yarı maymun bir türün var olması gerektiğini ifade etmektedir. Fakat ona göre tabiat aynı tabiat ve maymun da aynı maymun olarak durmaktadır. Nitekim o, dünyayı dolaşan gezginlerin de insan ve maymun arası bir geçiş türü ile karşılaşmadığını söylemektedir.[143]

Daha sonra Hasîrîzâde, "şayet bu dünyada o potansiyel yoktur ve artık değişim olmaz denilirse bu cevap insanların oturduğu, değişimin olduğu, işlenmiş ve imar edilmiş yerler için doğru olacaktır" demektedir. Fakat ona göre tabiat asıl hali üzerine kalmaktadır ve oralarda birçok çeşit maymun yaşamaktadır. O, bunların arasında ne insan ne yarı maymun ne de yarı insan bir varlığın görüldüğünü söylemektedir.

[142] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nr. 456, 1925), 1-2.
[143] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 2-4.

Dolayısıyla ona göre bu iddia geçersizdir. Ayrıca o, bütün dinlerin böyle bir şeyin olmadığı konusunda hemfikir olduğunu ifade etmektedir.[144]

Hasîrîzâde'ye göre Darwin'in iddiası delile dayanmayan, zan ve tahminden oluşan ve kesinlik ifade etmeyen bir nazariyedir. Tekâmül kanunu ise bir nazariye olmayıp inkâr edilemeyecek bir hakikattir. Ancak bunun mertebe ve suretlerini bilmek gerekir ki Hasîrîzâde'ye göre şöyle açıklanabilir: İlk olarak yeryüzünde bulunan varlıklar maden, bitki ve hayvandan ibarettir. Bu üç asıl birçok çeşidi kapsayan birer cinstir. Bunların sıralaması yukarıdaki gibidir. Yeryüzü tekamülünü tamamlayınca tekâmül sırası madene geldi. Maden böylelikle normal taş, yakut, elmas, kurşun, gümüş, altın gibi birçok farklı türe ayrıldı. Bunların her biri ayrı birer müstakil varlık oldu ve bunlardan hiçbiri tekamülle aynı madene dönüşemez. Nitekim Hasîrîzâde'ye göre kimyanın bu derece ileri bir seviyede olduğu bu asırda bile şimdiye kadar hiç kimsenin akiği yakuta, necefi elmasa dönüştürdüğü görülmemiştir. Çünkü a'yân dönüşmez. Fakat kutsal kuvvet ile mucize ve keramet kabilinden olanlar bunun dışındadır. Ona göre burada onlardan bahsedilmez.[145]

Hasîrîzâde'ye göre madenler oluştuktan uzun zaman sonra birbirine karışmasıyla toprağın aslı olan "salsal" yani kerpiç ortaya çıktı. Kerpiç denilen madde, yeryüzündeki rutubet, güneşin ışığıyla dışardan gelen sıcaklık, yeryüzünde bulunan sıcaklık ve havanın etkisiyle tekâmül ederek kendisinde bitkisel güç ortaya çıkmaya başladı. İlk olarak tohumsuz olan yosun ve mantarlar ortaya çıkmaya başladı. Bunların artması ve birtakım maddelerin toprağa karışmasıyla toprakta bitki kuvveti arttı ve tohumlu bitkiler oluştu. Bunların da artmasıyla meyvesiz ağaçlar oluştu. Bunların da aynı şekilde toprağa karışması ve yayılmasıyla meyve veren ağaçlar oluştu. Hatta mütekaddim hükemâya göre sonunda ağaçların mükemmeli olan hurma ağacı oluştu.[146]

Hasîrîzâde'ye göre bitkilerin tek tek ortaya çıkması tamamen yeryüzünün tekamülünden dolayı olup bitkilerin hiç birisi tekâmül ile diğer bir türün derecesine yükselerek o türe dönüşüp çeşitlenmedi. Yani başlangıcından mesela yosun mantara

---

[144] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 4.
[145] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 4-5.
[146] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 6-7.

veya yoncaya ve yonca buğdaya dönüşmedi. Ona göre belki her biri yeryüzünün ulaştığı mertebe ve kuvvete göre ayrı ayrı ve sırasıyla bitkilerden birer tür olarak ortaya çıktı. Ayrıca Hasîrîzâde, bunlardan her bir türün kendi türü içerisinde tekâmül ettiğini, fakat o türün dairesinden de çıkamayacağını ifade etmektedir.[147]

Hasîrîzâde'ye göre bu durum maden, bitki ve hayvanın tamamını kapsamaktadır. Mesela armut ağacına müdahale ile meyvelerinin daha iri ve lezzetli olması sağlanabilir ama hiçbir zaman armut ağacı kiraz ağacına dönüşmez. Fakat her birinin düşük, orta ve iyisi vardır. Hasîrîzâde bu durumun her türün kendi türü içerisinde tekâmül ettiğini ispat için yeterli olduğunu ifade etmektedir.[148]

Mevâlîd-i selase (maden, bitki ve hayvan) diye isimlendirilen üç varlıktan üçüncüsü olan hayvana gelince; yeryüzünün tekamülüyle bitki çeşitleri ortaya çıktı. Ondan sonra ise dünyada hayvanın yaşayabileceği bir ortam oluşunca bazı rutubetli yerler "tin-i lazic" (balçık, yapışkan çamur) ve "hamain mesnun" (değişikliğe uğramış madde)" haline gelip iç ve dış sıcaklığın etkisiyle bir takım hayvan ve haşereler oluştu. Daha sonra bunlar çoğalıp çeşitlendi. Uzun zaman sonra bunların üzerinde olan hayvanların yaşaması için gerekli ortam oluştu. Daha sonra hayvanat-ı zevâtü'l-fikr (düşünme yetisi olan canlılar), sonra hayvanat-ı zevâtü'l-ercel (ayağı olan canlılar/sürüngenler dışındakiler) ve zevâtü'l-ecniha ale'd-derecat (kanatlı canlılar) oluştu. Bundan sonra da şekil ve hal olarak birbirinden farklı türler ortaya çıktı.[149]

Kudemâdan bazılarına göre akılsız hayvan ile insan arasında bir yerde olan bir yaratık vardır. Onlara göre akılsız olması ve çoğunlukla elleri üzerinde yürümesi yönünden hayvana benzemekteyken, elleri ile iş yapmak, istediği zaman iki ayak üzerinde yürümek ve hile yapmayı bilmek yönüyle insana benzemektedir. Fakat onlar bunun yine de hayvandan başka bir şey olmadığını söylemektedirler. Nitekim gerek şeklen gerekse bedeninin tasarımı itibariyle ulemaya göre onun hayvan olduğu kabul edilir.[150]

---

147 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 7.
148 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 7-8.
149 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 8.
150 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 8.

Hasîrîzâde maymunun insanın ilk hali olamayacağını çünkü insanın zatına has bir takım ayırıcı sıfatlara sahip olmasıyla başka bir varlık, maymun zatına has bütün sıfatlarıyla başka bir olduğunu söylemektedir. Ona göre Darwin'in sözü bir nazariyeden ibaret olmakla doğrulanması ve yalanlanması ihtimal dahilinde olan bir haber seviyesinde bile olamaz. Çünkü o, dayandığı noktanın bir zandan ibaret olduğunu söylemektedir. Yine ona göre bu ve bunun gibi nazariyelerin savunucuları bile kendi nazariyelerinden ürettikleri ilim ile vicdanen tatmin olmayıp hata ve ihtilafa düştüklerini söylemektedir. Ayrıca Hasîrîzâde, bunların öğrencilerinin de kendi hocalarının düşüncelerini savunmayıp başka fikirleri ortaya koymuş olduklarını ifade etmektedir.[151]

Darwin, maddecilerin çoğunluğu ve tabiatçıların eşyanın tamamının birbirinden çıktığı konusunda ısrar ettiğini söyleyen Hasîrîzâde, onların başlangıçtan sonsuza kadar bütün varlığın teselsül şeklinde birbirini tevlit ederek ortaya çıktığını iddia ettiklerini söylemektedir. Ona göre tevlit sahihtir ve tevlit tevellüt kanunu vardır. Fakat "her şey kendi cinsi dışındakini tevlit etmez" kaidesi de bir usul kaidesidir. Bu hukema nezdinde de icma edilmiş bir kaidedir. Hiçbir zaman inek deve doğurmaz ve aslan da leylek tevlit etmez.[152]

Hasîrîzâde kısrağın katır doğurmasının söz konusu olamayacağını ifade etmektedir. Çünkü ona göre binek hayvanıyla iç ve dış görünüş itibariyle bedenleri birbirine benzese de doğurduğu şey kısırdır. Nitekim katırda üreme olmaz, kendi gibi bir katır ya da başka bir hayvan doğuramaz. Bununla birlikte katırda doğurganlık silsilesi kesiktir. Konumuz ise tevlit ve tevellüdün takibiyle silsilenin kesintisiz devamındadır. Aksi halde âlem ruhtan hali kalır.[153]

Hasîrîzâde'ye göre yeryüzünün tekamülüyle mevâlîd-i selaseden bitkiler ve hayvan yeryüzünün maddesi olan maden gibi ortaya çıkarak ve oluşarak her biri ayrı ayrı çeşitlenerek çoğaldı. Hatta her tür, bir cins hükmünü aldı. Çünkü her tür kendi türü dairesinde tekrar çeşitlenerek birtakım türlerin türü ortaya çıktı. İlk olarak bitki cinsi tohumlu ve tohumsuz olarak ayrıldı. Aynı şekilde ağaçlar meyveli ve meyvesiz olarak

---

[151] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 8-9.
[152] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 9.
[153] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 10.

ayrıldı. Bunlar gibi hayvanlar da çeşitlendi. Yani her hayvan kendi türü dairesinde çeşitlenerek çoğaldı. Mesela filin türleri, devenin, atın, haşeratın birtakım türleri ortaya çıktı. Bunda yeryüzünün doğal halleri, su, hava ve birçok şeyin etkisinin dahli olduğu fen ve ilim erbabı tarafından kabul edildi. İşte bu suretle yeryüzü kendinde ve üzerindeki varlıklarla tekemmül ederek mamur olup artık insanın yaşayabileceği bir hale geldi. Ardından ileride Hasîrîzâde'nin açıklayacağı üzere cism-i Âdem tekevvün etti. Nitekim Hasîrîzâde'ye göre âlem bir hâkim ve zabit akilin varlığına ihtiyaç duydu. Bunun yanında ilk insan olan Âdem müstakil bir varlık olarak yaratıldı. Yani hayvanın bir türü olmayıp kendi başına bir cinstir.[154]

Âdem'in yaratılışı konusunda birçok bahis olduğunu söyleyen Hasîrîzâde, indirilmiş ilahi kitaplardaki haberlere göre Âdem'in yeryüzünde topraktan yaratıldığı zikretmektedir. Ona göre Tevrat'a bir takım İsrâiliyat karıştığı için onun ayetlerini ayırıp onlardan bir hüküm çıkarmak imkansızdır. Fakat insanın yeryüzünün toprağından yaratıldığı, ilah tarafından kendisine ruh üflendiği, cennete sokulduğu ve Havva'nın Âdem'in vücudundan yaratıldığı açık bir şekilde anlaşılmaktadır. Yalnız Hasîrîzâde'ye göre Âdem'in sokulduğu cennetin güney doğuda Aden'de özellikle Allah tarafından Âdem için yaratıldığı kaydoluyorsa da bunun Tevrat müfessirlerinin ilavesi olma ihtimali gözükmektedir. Nitekim Hasîrîzâde bu kaydı Tevrat'tan başka kutsal bir kitapta görmediğini söylemektedir. Özellikle Kur'an'da kesin bir şekilde cennet tabiri zikredilmiştir. "Aden" kelimesi (Adn) "mahalli karar" ve "sükûn" manasında olup uhrevi cennetin de sıfatlarındandır.[155]

Ardından Hasîrîzâde Kur'an'dan şu ayeti örnek olarak vermektedir: "Dedik ki: Ey Âdem sen ve eşin cennette oturun." (Bakara 2/35). Hasîrîzâde bu ayeti kerimede "el-cenne" kelimesinin bazı anlamlara geldiğini söylemektedir. Çünkü "el" takısı birkaç mana ifade eder. Bunun yanında Kur'an'ı dirayet tefsiri yapanlar bu lafız için birçok mana kullanmışlardır. Fakat rivayet tefsiri yapan âlimler "el-cenne" lafzını zahiri anlamda kabul edip bu lafzı cennet olarak kabul etmişlerdir. Müteahhirin müfessirleri döneminde cennetin o an mevcudiyeti konusunda itiraz ve inkâr edenler ortaya çıktığı için bu dönemdeki müfessirler bazı açıklama ve teviller yapmışlardır.[156]

---

[154] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 10-11.
[155] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 11.
[156] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 11-12.

Hasîrîzâde'ye göre âlimlerin çoğu bu konuda varit olan nakli delillerin çokluğundan ve bazen birbirleriyle çelişmesinden dolayı ve her suretin ilahi kudrete nispeten mümkün olduğundan kesin bir hüküm verilmeyeceğini anlayarak bu konuda tevkifi tercih etmişlerdir. Bununla beraber bazı âlimler de "Âdem'in sokulduğu cennetin Filistin'de veya Kirman ile Faris arasında veya Yemen'de Âdem'i imtihan için yaratılmış bir cennet-i mahsusadır" demişler. Bu âlimlere örnek olarak Ebü'l-Kasım el-Belhi ile Ebû Müslim el-İsfehani zikredilmiştir. Hasîrîzâde'ye göre bu fikirlerin hiçbiri de Kur'an'a muhalif addedilerek savunucuları tekfir edilemez. Çünkü Kur'an'da açık bir şekilde kesinlik yoktur. Ona göre zikredilen sözlerin her biri de bir yönüyle nass-ı kerime tatbik edilmeye muhtemeldir.[157]

Âdem'in cisminin yaratılışının keyfiyeti konusunda âlimlerin mütekaddimin ve müteahhirin olmak üzere ikiye ayrıldığını belirten Hasîrîzâde, mütekaddiminin cennet konusunda olduğu gibi Kur'an'ın nassının, peygamberin hadislerinin ve nakledilen eserlerin zahirini kabul edip, tevilden kaçındıklarını söylemektedir.[158] Müteahhirin bu konuda bazı sözler serdetmekle beraber, kesin hüküm vermemişlerse de hukemâ bunun keyfiyetine yönelik birkaç fikir beyan etmişlerdir. Hasîrîzâde'ye göre bunlar da bir nazariyeden öteye geçememiştir. Fakat o şuna dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir ki; bütün indirilen kitaplar geçmiş ümmetlerin âlimleri, Kur'an-ı Kerim ve İslam âlimleri Âdem'in topraktan yaratıldığı konusunda aynı fikirdedirler. Fakat ona göre Kur'an'da toprak dört isimle zikredildiğinden dolayı tereddüt etmeye gerek yoktur. Çünkü zikredilen isimler mertebelerine göre toprağın isimleridir. Yine o bunun yanında bunda ihtilaf ve zıtlığın da olmadığını söylemektedir.[159]

Hasîrîzâde Kur'an'da zikredilen isimlerden ilkinin *haleke'l-insane min salsâlin ke'l-fahhâr*, "*O, insanı, ateşte pişirilmiş toprak kaplar gibi kurutulmuş çamurdan yarattı.*"[160] ayetindeki *salsâl* lafzı; ikincisinin hüve'l-lezî halekaküm min türâbin, "*Sizi topraktan yaratan O'dur.*"[161] ayetindeki *türâb* lafzı; üçüncüsünün *hüve'l-lezî halekaküm min tîn*, "*Sizi (özel) bir çamurdan yaratan O'dur.*"[162] ayetindeki *tîn* lafzı;

---

[157] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 12.
[158] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 12-13.
[159] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin*, 13.
[160] *Kur'an Yolu* (Erişim 20 Nisan 2023), Rahmân, 55/14. (https://kuran.diyanet.gov.tr/tefsir/Rahmân-suresi/4915/14-16-ayet-tefsiri)
[161] Mü'min, 40/67.
[162] En'âm, 6/2.

dördüncüsünün *min hamein mesnûn*, “(…) *kurutulmuş çamurdan* (…)”[163] ayetindeki *hamein mesnûn* ibaresinin olduğunu söylemektedir. Ona göre bu dört isim toprağın tekâmül esnasında dört mertebedeki isimleridir. Yani toprağın yaratılışı, Âdem’in cismine uygun olabilmesi için geçirdiği tekâmül devirlerini belirleyen etkenler bu dört isimdir. Şöyle ki:

> Toprağa *salsâl* ismi yeryüzünün teşekkülünden sonra soğumaya başladığı halinden kinayedir ki bu sert kerpiç halinde olup ateşte pişince çömlek gibi şekil verecek halidir. Bundan sonra uzun zaman geçirerek *türâb* haline gelmiş, sonra yağmurlar yağınca oluşan rutubetten *tîn* haline ve bu halden uzun zaman geçmesiyle *hamein mesnûn* haline gelmiştir.[164]

Hasîrîzâde’ye göre bu son mertebede Âdem’in cisminin yaratılma kuvveti oluşmuştur. Nitekim ona göre “خمرت طينة آدم بيدي أربعين صباحا” (*Hammaret tînetü Âdem bi-yedeyy erba‘îne sabâhen*).[165] kutsi hadisi bunu açıklamaktadır. Bu hadis müteşabih hadislerden kabul edilir. Nitekim Allah aza ve uzuvlardan münezzehtir. Bundan dolayı ona göre “yedeyn”den kastedilen “irade ve kudret”tir. Ayrıca Hasîrîzâde “Kırk sabah”ın kırk gün olduğunu söylemektedir. Ancak bu günler bizim âlemimizin değil ilahın günleridir.[166]

Hasîrîzâde ilahi günlerin müteaddit ve farklı uzunlukta olduğunu söyler. Bunların “eyyam-ı Rabb”in *ve inne yevmen ‘inde rabbike ke-elfi senetin mimmâ te‘uddûn*, “*Bilinmeli ki, rabbinin katındaki bir gün sizin saymakta olduklarınızın bin yılı gibidir*.”[167] ayetinde beyan buyrulduğu üzere bir günü bizim senelerimizle bin yıldır. Yine bir günü bizim senelerimizle elli bin yıl olduğu da Meâric suresinin dördüncü ayetinde geçer. Ona göre kutsi hadisteki kırk günün bu günlerden hangisi olduğunu bilmiyoruz. Zikredilen günlere göre Âdem’in yaratılması için tekâmül eden toprağın tekâmül devreleri kırk bin sene, Meâric suresine göre iki milyon sene olur. Fen ehli hangisine muvafakat eder o bilinmemektedir.[168]

Hasîrîzâde’ye göre Âdem’in varlığı yer yüzünde bir sanatkarın çamurdan bir testi yapması gibi bir heykel olarak tasvir edilmiş olmayıp önceden de açıklandığı üzere

---

163 Hicr, 15/33.
164 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü’l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 13-14.
165 İbn Ebi Cumhur, *Avâli’l-leâlî*, IV (Erişim 25 Eylül 2023), 98. (https://ar.lib.eshia.ir/11013/4/98)
166 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü’l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 14.
167 Hac, 22/47.
168 Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü’l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 14.

tabiat kanunları toprağın mertebelerin başlangıcı olan *salahiyett*en tekâmül ile *hamein mesnûn* haline geldikten sonra bu *hamein mesnûn* içinde tekevvün ve tasavvur etmiştir. Bu tekevvün ve tasavvur bir tane veya çekirdeğin toprağın altında örtülü olduğu halde parçalanarak bitki ve ağacın kökünün oluşması gibidir. Gerçekte Âdem'in yaratılışı da bu suretten sonraya muvafıktır. Nitekim Nuh suresinin on yedinci ayetinde Allah beşerin yaratılışında kudret, hikmet ve sanatı beyan ederek *vallahu enbetekum mine'l-ardi nebâten*, "*Allah sizi yerden bitirip yetiştirmiştir*."[169] buyurup "nebâten" kelimesinin "enbâten" manasında olduğu tefsirlerde açıklanmıştır. Hasîrîzâde'ye göre bu tabir, Âdem'in kalıbının *hamein mesnûn* halindeki toprağın altında örtülü olarak yaratıldığı anlamına gelmektedir. Bu açıklamada Hasîrîzâde tekevvün ve teşekkülün keyfiyet ve suretini şöyle ifade ediyor ki özetle toprak, su çeşitlerinin takriben bir mil kadar bir mahalde birikmesiyle bir müddet kalarak *hamein mesnûn* haline geldiği zaman derununda Âdem'in vücudu oluşmaya ve şekillenmeye başladı. Kademeli olarak sureti tamamlanıp canlılık alabileceği kabiliyete yani malum olan insan bedeni haline geldi. Böylece tekâmül edince canlılık ona akarak üzerindeki toprak parçalandı ve Âdem'in vücudu ortaya çıktı. Bir süre birinin dinlenmede yattığı gibi yattı. Sonra hareket başladı ve kalktı. Bundan sonra da cennete sokuldu.[170]

Hasîrîzâde Âdem'in yaratılış yerinin Şam'da olduğunu ve yaratılışındaki mertebelerin süreleri ve bazı manevi hallerini açıklasa da bunları herkesin anlayamayacağını belirterek sözü uzatmamak için anlatmadı. Yalnız dinlerin ehline göre Âdem yaratıldıktan sonra yeryüzünde kıyam ettiğinde akıl, ilim, irade ve konuşma sıfatlarına sahip bir kâmil erkek olarak kıyam etti. Yani ona göre yeryüzünde bir cenin olarak yaratıldıktan sonra tedricen büyüyerek yetişkin bir erkek derecesine ulaşmış olmadı. Âdem'in zatı da *ve nefahtü fîhi min rûhî*, "*Ona ruhumdan üflediğim vakit* (…)"[171] ayetinde zikredilen izafi ruhun üflenmesiyle aniden tahakkuk etti. Bu konuda tedrici tekâmül yoktur.[172]

Havva'nın Âdem'in vücudundan yaratılması meselesine gelince Hasîrîzâde'ye göre Kur'an-ı Kerim'de *ve halaka minhâ zevcehâ*, "*ve ondan da eşini yaratan* (…)"[173]

---

[169] Nûh, 71/17.
[170] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 14-15.
[171] Hicr, 15/29.
[172] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 15-16.
[173] Nisâ, 4/1.

ayetiyle bazı hadisler ve âlimlerce Adem'in sol kaburgasından yaratıldığına dair olan açıklamalar esas itibariyle doğru fakat biraz kapalıdır. Ona göre bunun açıklaması Havva'nın yaratılmasının tıpkı bir ağacın gövdesinden bir dalın çıkması gibi olduğudur. Şöyle ki:

> Âdem'in (as) sol böğründe bir şişlik oluşup büyümeye başladı. Âdem bazı günler bundan dolayı acı da hissetti. Bu şişlik büyüyüp bir çıban haline gelerek açıldı. Havva'nın vücudu hurma ağacından zuhur edip "Cummar" diye isimlendirilen şahm-ı nahleye benzer ve bir insan başı şeklinde ortaya çıkarak Âdem'den ayrıldı. Büyüyüp bir kadın oldu ve Âdem onunla istisnas etti. Bundan sonra beşer türü bunlardan nesil yoluyla arttı. Dünyanın sonuna kadar da bu şekilde devam eder.[174]

Hasîrîzâde ruh üflendikten sonra Âdem'in zatında tekamülün olmadığını söylemektedir. Ona göre Maddecilerin iddia ettiği gibi Âdem'in yaratılışından sonra gerek kendi ve gerek evlatları bir süre vahşi hayvanlar gibi yaşayıp da yavaş yavaş kendi nefsini idrakle tekâmül ederek insaniyet mertebesini bulmadılar. O bazı Batılı âlimlerin eserlerinde "iptidai insanlar" gibi tabirlerle işaret edilen bu eksiklerden Âdem ve yakın neslinin uzak olduklarını ifade etmektedir. Hasîrîzâde'ye göre bir iptidailik vardır ve tekâmül de inkâr edilmemektedir. Fakat ona göre iptidailik ve tekâmül Âdem'in zatında ve insaniyette olmayıp dünya hayatının gereksinimlerindedir. Yani kıyafet, yemek, alet ve edevat gibi hayat için gereken eşya ve yaşayışın keyfiyetindedir. Ona göre bu konudaki tekâmül ve terakki, tarih âlimleri ve başka âlimlerin eserlerinde ve günümüzde var olan kadim eserlerde gözle görülmektedir. Hatta bu tekâmül ve terakki devamla bu günkü kemal mertebeye gelmiş ve bundan sonra da devam edecektir. Yalnız Hasîrîzâde'ye göre şunu itiraf etmek gerekir ki Âdem'in vefatından sonra zamanın geçmesiyle genel olmamakla beraber bazı Âdem evlatları Âdem'in sözlerine uymadıkları için cehalete kapılarak dalalete düşüp hayvan olmasa da vahşiliğin süfli derekesine düşmüş ve varlıkları insanlığa utanç ve ayıp olmuştur. Ancak bunların da aralarından gönderilen nebiler ve yetişen ulema ve hukemânın irşatlarıyla kısmen insaniyete dönenler olmuştur. İşte bunların nefislerinde tekâmül ve terakki ile yükselmek görülse de bu konumuzun dışındadır.[175]

Hasîrîzâde, Darwin ve takipçilerini bu garip nazariyeyi icat ve kabule sevk eden ne olursa olsun böyle akıl dairesinden çıkaracak kadar kuvvetli olmasının tasavvur

---

[174] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 16.
[175] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 17.

edilemeyeceğini söylemektedir. Ayrıca ona göre böyle fen sahibi ve mütefekkir filozofun kendi aslını ve nesebini tahkir ve tezyife kadar sevk etmesi ve böyle bir tenezzülü ona kabul ettirmesi tasavvur olunamaz. O, bu durumun dalgınlıktan dolayı yapılan bir yanlışlık olduğunun da söylenemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre bu zihnin çokça meşgul olmasından dolayı beyne arız olan bir hastalık ve ihtilal eseri olabilir. Nitekim Hasîrîzâde varlıklar için bir yaratıcının var olduğunu kabul ettiğimizi söylemekte ve daha sonra şu soruları sormaktadır: Yaratıcı bu kadar varlığı yaratırken bir engel ve sorun ile karşılaşmamış olup da maymunu direkt yarattığı gibi bir insanı yaratmaktan hangi sebeple aciz olmuş olabilir? Bunun yanında yaratıcı niçin insanı maymundan yaratmaya mecbur kalmış olabilir? Hiçbir akıl sahibi bunu kabul edebilir mi? Hasîrîzâde buradan şu sonuçlara varmaktadır: Demek ki beyindeki bilinmeyen hastalık, bir konuyu etraflıca düşünüp de onun hakkında bir hüküm vereceği sırada beyindeki sağlıklı bir şekilde karar verme gücünü almaktadır. Hemen konu hakkında hatırına gelen şeyi ilk hatırladığı yönü üzerine düşünüp diğer yönlerden gafil olduğu halde hüküm vermektedir. Bununla birlikte akıl, hikmet ve tabiata aykırı ve sahibine kendi cinsini ve nesebini hakir ve hakarete mahkûm eden bir düşünce ve hükmü kabul etme hatasına düşmektedir.[176]

Hasîrîzâde'ye göre insanın hangi tabaka ve sınıftan olursa olsun haline ve derecesine göre bir izzeti nefsi vardır. Ayrıca insan her ne kadar süfli bir tabakada bulunursa bulunsun bu hasleti hep vardır. Herkes anne, baba, kavim ve kabilesiyle övünür. Hatta akrabaları her ne kadar ahlak yoksunu olsa da ne yapar eder onlara bir meziyet bulmaya çalışırlar. Bu özellik bütün insanlarda görülmektedir. Nitekim ona göre insan insanlığını unutup da "Ben maymunun torunuyum" demeyi ortaya koyan bir felsefeyi kabul etmez. Hasîrîzâde'ye göre mutlaka her şeyi bir diğer şeyden çıkarmak kendi felsefe usulü için gerekli ise ve "Âdem mutlak bir şeyin mütekamilidir" demek gerekiyorsa "maymun gibi sefil bir hayvanın mütekamilidir" diyerek kendini ve bütün insanları tahkir edeceğine, açıkçası Arapça "yebruhu's-sanem" Farsçada "mürdim-i kiyah" diye isimlendirilen ve avamın Arapçada "Abdüsselam" dediği bitkilerin kökünden çıkarsaydı daha ehven ve daha akla yakın olurdu. Bu suretle gerek kendisinin ve gerek kendi türünün fertlerinin maymunun torunudur dediği töhmetten de kurtulurdu. Çünkü bir hayvana nispeten temiz bir bitkiye nispet nezahat-i asla

[176] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 18.

delalet ettiğinden bu yönüyle daha uygun olurdu. Ayrıca İslam âlimlerine karşı da Nuh suresinin on yedinci ayetinde geçen "vallâhu enbetekum mine'l-arzi nebâten" ibaresiyle delil getirebilirdi.[177]

Bir kişi başkasına maymun derse aleyhinde suç ve hakaret davası açılabileceğini söyleyen Hasîrîzâde, kötülenmek ve küçük düşürülmek istenen birine "maymuna benziyor" ifadesinin kullanıldığını söylemektedir. Ona göre bu durumlarda hangi akıl sahibi kişi kendi dedesinin maymun olmasına razı olarak kabul ile bunun sıhhat ve vakıaya uygunluğunu iddia eder; düşünmez ki bu dava delilsiz sırf zan ve tahmin ile nefisten çıkan bir beyin hastalığının halidir.[178]

Hasîrîzâde, "yebruhu's-sanem"in kökü ve bütün parçaları insan suretinde şekillenen bir bitkinin ismi olduğunu ifade etmektedir. Dâvûd-i Antâkî *Tezkire'*sinde "yebruh" lafzının "zû-ruh" yani ruh sahibi anlamında Süryanice bir kelime olduğunu yazmıştır. Bunun açıklaması, *Tezkire*'de ve çoğunluk dil kitaplarında özellikle *Tercüme-i Kâmûs* ve *Burhân-ı Kâtı'*'da görülür. Ayrıca Hasîrîzâde'ye göre "yebrehu" kelimesinin Süryanicede "zû-ruh" manasında olması konuya uygunluğunu göstermektedir.[179]

Hasîrîzâde'ye göre Darwin'in bu nazariyesi, hüküm ve inanışı, mensup olduğu Türk kavminin kuvvet, celal ve cesaretini ortaya koymak için "Türk'ün babası kurttur" diyen ahmak bir kişinin ortaya attığı iddiaya benzemektedir. Ona göre yüksek sıfatları insanın zatında bulamayıp da bu sıfatların kurttan olduğunu söylemesi sadece kendini değil de genel olarak hemcinsini de tahkir etmiş olur. O, açık olarak bunun yanlış olduğunu görememek bir insan için büyük bir cehalet ve ahmaklık olduğunu söylemektedir.[180]

Hasîrîzâde, Müslümanlar ile Ehl-i kitap'ın geneli bütün varlıkların yaratıcısı ve mucidinin Allah olduğuna ve bütün varlıkları kendi irade ve kudretiyle dilediği gibi yarattığına inanmaktadırlar. Bunun üzerinde hemfikir oldukları halde Hasîrîzâde'nin varlıkların yaratılması, icat edilmesi, tekvin ve ihdas edilmesi kavramlarını

---

[177] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 18-19.
[178] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 19-20.
[179] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 20.
[180] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 20.

zikrederken daima “tekevvün” ve “tehaddüs” gibi tabirleri kasıtlı olarak kullanmıştır. Bunun da sebebi araştırma ve muhataplarının yalnız din erbapları olmayıp, kendisinin genele hitap etmesinden kaynaklıdır. Çünkü bazı filozoflar, tabiatçılar ve maddeciler ilim ve irade sahibi faili muhtar, vacibü’l-vücud bir yaratıcının varlığını kabul etmediklerinden onların tabirlerini kullanmak bir maslahattır. Ona göre bunda dinî bir mahzur da yoktur. Zira bizim itikadımızda her yaratılanın bir yaratıcısı ve her varlığın bir var edicisi olmaması imkansızdır. Hiçbir şey kendi kendini tekvin, ihdas ve icat edemez. Çünkü yaratılışı ve ortaya çıkışı esnasında henüz kendisi yoktur. Bu durumda kimin onu tekvin ve ihdas edeceğini sorgulamaktadır.[181]

Hasîrîzâde’ye göre buraya kadar ortaya koyulan araştırma ve tartışmalardan anlaşılıyor ki eserin başında sunulan yönüyle tekâmül kanunu ve Darwin nazariyesini ret ve kabul konusunda maddecilerin ve tabiatçıların amaçsız bir şekilde ret ve kabulleri itibar kabilinden değildir. Ona göre her iki taraf da asabiyete mağlup olarak meseleyi tetkikte dikkatli davranmamışlar veya kasıtlı olarak tetkikten uzak durarak reddedenler ret hususunda, kabul edenler kabul hususunda görüş ortaya koymaksızın ısrar etmişler. Belki de hala böyle devam edip ileride de böyle devam edeceklerdir. Bu durumda Hasîrîzâde şu soruyu sormaktadır: Acaba her iki taraf da bu kuru inatla yaptıkları şeyin kendi mezhep ve mesleklerine yardım ve hizmet olmadığını düşünmezler mi? Nitekim ona göre bu durum onların zayıflayıp çökmelerine sebep olmaktadır ki bu hal de aciz olmayı itiraf demektir.[182]

Bunun için Hasîrîzâde müteşerrilerin Kur’an ve sünnette kulun fiilleri istisna olmak üzere akıl ve hikmete muhalif bir hüküm olmadığını bilmeleri gerektiğini ifade eder. Yalnız ona göre uygulanış yönünü bilmek için onda derinleşmek gerekmektedir. Nitekim o zahiri mana üzere hüküm vermenin bir müteşerriye yakışmadığını söylemektedir.[183]

İkinci olarak Hasîrîzâde’ye göre mütefekkir geçinenlerden maddiyun tarafından her söylenen söze sırf taklitten dolayı tahkik olmaksızın sırf aynı asırda olmaktan dolayı onların mezhebini desteklemeye çalışanlar bilmelidirler ki, bütün indirilen kitaplarda

[181] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü’l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 20-21.
[182] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü’l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 21-22.
[183] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü’l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 22.

ve ilahi kanunlarda özellikle indirildiğinden beri tahrif olmadığı akli ve nakli delillerle sabit olan ve sübutu bütün insaf sahibi kişilerin kabul ettiği Kur'an ve İslam şeriatında akıl ve hikmete muhalif görülen hüküm ve meseleler haddizatında akıl ve hikmete muhalif değildir. Ona göre bu hükümler tahkik ve tetkik eksikliğinden kaynaklanan sû-i tefehhümden (kötü/yanlış anlaşılmasından) doğan bir hatadır. Bunun yanında o bunların, mezhep taassubundan dolayı bazılarının şer'î hükümlere uymamak adına attıkları bir iftira olduğunu söylemektedir. Bundan dolayı ona göre "din terakkiyi engeller" kaziyesi kendi ayıplarını örtmek için ortaya koydukları bir kaziyedir.[184]

"İnsanın aslı maymundur, tekâmül ile insan oluşmuştur" demenin ve bu nazariyeyi taklit ederek kabul etmenin hata yapmak anlamında olduğunu söyleyen Hasîrîzâde, kendine itaat ile ibadet edilmeye müstahak bir yaratıcının varlığını kabul etmemek ve şer'î hükümleri inkâr etmek kendini bunlardan azade etmekten başka bir amacının olmadığını dile getirir. Onun deyimiyle bu durum tavşanın avcı beni görmesin diye gözlerini kapatması gibidir.[185]

Yukarıda Hasîrîzâde Elif Efendi'nin hayatı ve Darvinizm'i eleştirdiği eseri hakkında kısaca bilgi verip ardından Darvinizm'e dair eleştirilerini detaylıca ortaya koyduk. İlk olarak tekâmül kanununun var olduğunu kabul edip Darwin nazariyesinin bu açıdan reddedilemeyeceğini ifade eden Hasîrîzâde, Darwin nazariyesindeki "bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra bir başka şey olur" görüşünü reddetmektedir. Ayrıca Hasîrîzâde, Darwin savunucularının ortaya bir delil koymadan sırf inatla onu desteklemelerini ve Darwin'e karşı çıkanların bir delil getirmeksizin sadece inatla onu reddetmelerini eleştirmektedir. Devamında bu nazariyenin savunucularının ürettikleri ilim hakkında vicdanen tatmin olmayıp ihtilafa düştükleri için ve bunların öğrencilerinin de kendi hocalarının düşüncelerini savunmayıp başka fikirleri ortaya koymuş oldukları için Hasîrîzâde onları bu açıdan eleştirmektedir. Sonrasında Darwin, maddecilerin çoğunluğu ve tabiatçılar eşyanın tamamının birbirinden çıktığı konusunda ısrar ettikleri için Hasîrîzâde onları tenkit etmektedir. Ardından bitki ve hayvanların oluşmasını ele alan Hasîrîzâde, devamında Âdem ve Havva'nın yaratılış şekli ve yerini ortaya koyup ayetler ile görüşünü desteklemektedir. Bundan sonra Hasîrîzâde, Darvinizm savunucularının beyinlerindeki bir hastalıktan dolayı evrimin

[184] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 22.
[185] Hasîrîzâde Mehmed Elif Efendi, *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*, 28-29.

varlığını kabul ettiklerini söylemektedir. Devamında Hasîrîzâde, insanın kendisinin maymundan geldiğini kabul etmesinin izzeti nefse aykırı olduğunu belirterek onun yerine Arapça "yebruhu's-sanem" diye isimlendirilen bir bitkinin kökünden geldiğini kabul etmenin akla daha yakın olacağını ifade etmektedir. Son olarak Hasîrîzâde, "insanın aslı maymundur, tekâmül ile insan oluşmuştur" demenin ve bu görüşü kabul etmenin hata olduğunu belirtmektedir.

4.4. İsmail Fenni Ertuğrul (1835-1946)

1855 yılında Bulgaristan'da doğan İsmail Fenni Ertuğrul, Ahmed Âmiş Efendi Sıbyan Mektebi'nden sonra ilk ve orta öğrenimini Tırnova Rüştiyesi'nde tamamladı. Bir yandan medrese dersleri alırken bir yandan da Muhasebe Kalem'inde devam ederek bu kaleme memur oldu. Tırnova işgal edildiği için 1876 yılında İstanbul'a gitti. 1883 yılında Maliye Nezareti'ne tahsilat kâtibi olarak girip Divan-ı Muhesebat'a geçti. Bu görevdeyken Fransızca ve İngilizce öğrenen İsmail Fenni, 1901'de Dahiliye Nezareti muhasebeciliğine tayin edildi. 1909'da özel çalışmalarına yoğunlaşmak için emekli oldu. Musikiye ilgisi olan İsmail Fenni'nin vefat ettiği sırada iki yüz civarında bestesi olduğu söylenmektedir. 1924'te bestelediği bazı askerî marşlar Cumhurbaşkanlığı tarafından ödüllendirilmiştir. Ömrü boyunca evlenmeyen İsmail Fenni, mal varlığını ve kitaplarının gelirlerini Darüşşafaka'ya, 9.050 ciltten oluşan kütüphanesini de Beyazıt Devlet Kütüphanesine bağışladı.[186]

İsmail Fenni genel itibariyle oryantalistlerin İslam'a yönelttikleri eleştirilerle materyalist ve pozitivist filozofların yeni Türk aydınlarını da etkisi altına alan görüşleri konularında eserler ortaya koymuştur.[187] Bu görüşlere kapsamlı reddiyeler yazan İsmail Fenni, Ludwig Büchner'in 1855'te materyalist iddialarını içeren *Kraft und Stoff* adıyla yazdığı eserine eleştiri olarak 1928 yılında *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* isimli eserini yazmıştır.[188] Bu eserin bir kısmında Darvinizm'e dair ortaya konulan

[186] Coşkun Ağra vd. "Ertuğrul, İsmail Fenni", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999), 1/417.
[187] Ağra vd. "Ertuğrul, İsmail Fenni", *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi*, 1/417.
[188] Süleyman Hayri Bolay, "İsmail Fenni Ertuğrul", *Türkiye Diyanet Vakfi İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 26 Ekim 2023).

görüşler ele alındıktan sonra bu görüşler tenkit edilmektedir. Bundan dolayı eser çalışmamız için başvurduğumuz önemli kaynaklardan bir tanesidir.

İsmail Fenni Ertuğrul *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* isimli eserinde "Gaiyye Delillerine Karşı Diğer Bir İtiraz Teşkil Eden Tekâmül Fikri" başlığı altında tekâmül meselesini ele almaktadır. Ona göre mekanik felsefe (felsefe-i mihanikiyye) taraftarları, yani âlemdeki her şeyin doğal illetlerin etkisiyle kendiliğinden olduğunu savunanlar, tekâmül nazariyesinin ortaya çıkmasıyla bunun kendilerini kurtaracağını ümit etmişlerse de bu beklenti boşa çıkmıştır. Ona göre bu nazariye, tabiatta her şeyin gayet basit, iptidai bir halden başlayıp, gayet yavaş bir surette tedricen ilerleyip nihayet mükemmel bir hale gelerek yine tedricen inhilal (çözülme, dağılma, erime) etmesinden ibaret bir görüştür.[189]

İsmail Fenni'ye göre bu tekâmül fikri, Lamarck tarafından hayvan çeşitlerinin değişmesi adıyla 1809 tarihinde *Zoologique ou Exposition* (*Hayat İlminin Felsefesi)* isimli eserle kurulmuştur. Daha sonra Darwin bu görüşü değiştirerek *On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life* (*Çeşitlerin Menşei*) adıyla 1859 yılında neşrettiği eserle "Darvinizm" mezhebinin kurulmasına kaynaklık etmiş oldu. Ardından Herbert Spencer 1862 ve 1903 yılları arasında yazmış olduğu eserlerde özellikle *A System of Synthetic Philosophy* (*Hayat İlimlerinin Başlangıcı*) isimli eserinde istihaliyye (değişmecilik) görüşünü bütün kâinat olaylarına ve onun kaynağına şamil kılmıştır. Böylelikle bu üç ismin (Lamarck, Darwin, Spencer) çalışmalarından dolayı onların görüşlerini kapsayacak şekilde tekâmül (*evolution*) fikri ortaya çıkmış olup onların çalışmalarına bu isim verilmiştir.[190]

İlk Lamarck'ın görüşlerini ele alan İsmail Fenni Ertuğrul'a göre onun görüşleri şöyle özetlenebilir; ilk olarak Lamarck'a göre tabiatta ilk canlılık hayvanlar için tutkal cinsinden (hülâmî) ve bitkiler için erimiş zamk cinsinden (lü'âbî) kitleler içinden doğrudan ya da annesiz ve babasız olarak kendiliğinden meydana gelme yolu ile ortaya çıkar. Ona göre sıcak ve rutubetli yerlerde bulunan sıvılar bu kitlenin içine girer. Bu sıvılar hülâmî kitleyi hücrevi dokuya dönüştürüp canlılığa uygun kılmaktadırlar. İkinci

[189] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli* (Orhaniye Matbaası, 1928), 77.
[190] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 78.

olarak Lamarck, canlıların ortaya çıkışından bugüne kadarki sürede birkaç takımı oluşturduğunu söylemektedir. Bu takımlar basit şekillerden en karışık şekillere kadar tekemmül eder. Ona göre bu durum yaratıcı tarafından yapılmış olan bir planın farklı safhalarını oluşturmaktadır.[191]

Üçüncü olarak Lamarck'a göre yaratıcının bu planı canlılar için çeşitli ihtiyat ve ihtiyaç oluşturan dış etkenlerden dolayı ihlal edilir. Nitekim ihtiyatlar bir uzvun sık kullanımını gerektirdiği için o uzvun ortaya çıkmasını ve gelişmesini sağlamaktadır. Bu uzuv kullanılmadığı zaman ise zamanla yok olur. Dördüncü olarak ise Lamarck'a göre dış haller canlıların şekil ve görünüşlerine etki etmektedir. Bundan oluşan değişiklikler başka ihtiyaçlar ortaya çıkmadığı sürece nesillere aktarılır.[192]

Bunlardan anlaşılacağı üzere Lamarck, uzuvların görevlerine uygunluğunu ve canlıların tedricen tekamüllerini muhit, ihtiyaç ve itiyattan ibaret olmak üzere üç madde ile açıkladı. Buna göre muhit, canlının içinde bulunduğu haricî haller demektir. Lamarck'a göre muhitin değişmesi canlının şekil değiştirmesini gerektirir. İhtiyaç ise uzuvları meydana getirir. Örneğin bir canlının düşmanından kaçmak için uçmaya çalışması sonucunda birtakım seyyaleler uzva ihtiyaç olan noktaya gider. İtiyat da uzuvların yayılmasını ve güçlenmesini gerektirir. Çünkü uzuvlar kullanılmayınca zayıflarken kullanıldıkça güçlenmektedir.[193]

İsmail Fenni, Lamarck'tan sonra Darwin'in görüşlerini ele almaktadır. Bu bağlamda Darwin, istenilen özelliklere sahip olan canlıların çiftleşerek bu özellikleri veraset yoluyla takviye etmekten ve kemale ulaştırmaktan ibaret olan yapay seçim usulünün tabiatta da cari olabileceğini söyleyerek doğal seçilim ve hayati rekabet kanunlarını ortaya koymuştur. Darwin nazariyesine göre bir türü oluşturan canlıların her birinde yavaş, tedrici ve tesadüfi olarak bazı faydalı değişiklikler ortaya çıkmaktadır. Bu değişiklere sahip olanlar muhitte olan mücadelede de galip gelirler. Bu mücadele gıda ve dişiler için yapılan mücadeleler olmak üzere iki türdür. Gıda için olan mücadele türün seçilmesini, dişiler için yapılan mücadele ise cinsin seçilmesini sağlar. Bunların ikisi de "tabii seçim"i teşkil etmektedir. En güçlü ve kabiliyetli olanlar hayatta kalırken

---

[191] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 78.
[192] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 79.
[193] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 79.

diğerleri yok olmaktadır. Kazanılmış özellikler, yani faydalı değişiklikler, birbirine veraset yoluyla intikal ederek türleri oluşturur. Ona göre insan yapay seçilim vasıtası ile bitki ve hayvanlarda birtakım çeşitler meydana getirdiğine göre tabiat da uzun asırlar boyunca yeni çeşitler varlığa getirir.[194]

İnsanların maymundan geldiği çoğunlukla Darwin'e nispet edilse de İsmail Fenni Ertuğrul yukarıdaki açıklamaya dayanarak insanın doğrudan maymundan gelemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre insan maymuna göre daha fazla faydalı özelliğe sahip olduğu için maymunu yok etmesi gerekirdi. Fakat yukarıdaki açıklamaya göre insan ile maymun, sonu gelmiş olan bir asıldan gelmiştir. Bu durumda maymunlar insanların amcazadeleri sayılmaktadır.[195]

İsmail Fenni, yukarıdaki bilgilere dayanarak başkalaşım (istihale) akımının asıl kurucusunun Lamarck olduğunu söylemektedir. İsmail Fenni, Darwin'in şöhret yapmasının sebebinin tetkikler yolu ile bu akım lehinde olan delilleri toplayıp "doğal seçilim" (intihab-i tabii) kanununu ortaya koyması olduğunu söylemektedir.[196]

İsmail Fenni, Lamarck ve Darwin'in görüşlerini ortaya koyduktan sonra Spencer'ın görüşlerini zikretmektedir. Ona göre Spencer, hayatı, biri iç düzenleme (*coordination interne*) ve diğeri ortama dıştan uygunluk (*correspondance externe avec le milieu*) olmak üzere iki sınıfa ayırmaktadır. Bunlar hayatın belirtici sıfatıdır. Ortama uygunluk, iç münasebetlerin dış münasebetlere uygunluğudur.[197]

Spencer'a göre intisakı (belirli bir sıra halinde olma) meydana getiren *muntazam cümle teşkili* (*integration*, tamamlama) kanunudur. Ona göre ortama uymayı meydana getiren karşılıklı uygun gelmedir (*adaptation*). Daha doğrusu muntazam cümle teşkili, intisakın sonucudur. Yine Spencer'a göre tetâbuk (uyma), hayatın devam ve bekası için gerekli olan uygunluğu onunla kazandığı ve koruduğu bir fiildir. Ona göre bir uzviyetin tetâbuk ile vasıflandırılması, ortamın değişmelerine uygun olarak kendinde ikinci derece değişmeler meydana getirmeye elverişli olması anlamına gelmektedir.

---

194 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 79-80.
195 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 80-81.
196 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 81.
197 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 83.

Spencer'a göre muntazam cümle teşkili ise hayatın kendi tabii değişikliğinin onunla düzenlendiği bir fiildir. Bir uzviyetin muntazam cümle teşkili kuvvetiyle vasıflandırılması, iç ve dış sebepler onda az veya çok değişiklikler oluşturdukça az veya çok bir intisak meydana getirmeye elverişli olduğu anlamına gelmektedir.[198]

Spencer'a göre kainattaki bütün değişmelerin meylini en genel surette gösteren iki kanun vardır. Birincisi, tabiat hem cinsinden hem cinsi olmayana geçmeye meyillidir. İkicisi, yine tabiat, belirli olmayandan (*indefini*) belirli olana (*defini*) geçmeye meyillidir. Bu iki meylin her biri sonsuz had olan hali tecavüz ettikten sonra, zıt yöne döner. Yani başka cinsten aynı cinse ve belirli olandan belirli olmayana meyleder. Bundan dolayı iki hüküm daha oluşmuş olur. Eşyanın bu ikinci manzarası veya çözülmesi (inhilali) birinci manzarası olan muntazam cümle teşkili ile tekâmül (*evolution*) olayının tamamını teşkil eder.[199]

Spencer'a göre basit olanın, bir takım peş peşe gelen aykırılık ve zıtlıklarla birleşik olana ilerlemesi, yeryüzü katmanlarında, varlıkların uzuvlarında, insanlığın ve topluluk halindeki müesseselerin tekamülünde ortaya çıkar. Ona göre en eski zamandan beri gerçekleşmekte olan esas fiil bir cinsin diğer cinslere dönüşmesidir. Bu değişim de aynı cinsin sabit olmaması ve eserlerin çokluğu kanunlarından dolayı gerçekleşir. Bir cinsten olma sabit olmayan muvazenelerin şartıdır. Bir topluluktaki cinsler farklı kuvvet ve tesirlere maruz kaldıkları için farklı değişimler ortaya çıkmaktadır. Ayrıca bunlar eş değer kaynakların etkisine eşit derecede yakın olmadıkları için eşit olmayan bir seviyede etkilenmektedirler. Spencer'a göre aynı cinsin sabit olmaması bundan kaynaklanmaktadır.[200]

Spencer'a göre eserlerin çoğalması tekdüze (*uniforme*) bir kuvvet ve tekdüze bir küme (*agregat*) üzerine düştükçe o kuvvetin bir bölünmeye uğraması, birbirine benzemeyen kısımlardan oluşan bir küme üzerine düşünce, bu kısımların her birinden bir ayrılma ile keyfiyetin zıtlıklarına maruz kalması gerekmektedir. Bunun yanında bu kısımlar ne kadar benzersiz ise keyfiyetin zıtlaşması da o kadar açık ve belirli bulunması bunlardan meydana gelecek ikinci derecedeki kuvvetlerin onları tadil eden kısımlar üzerinde

---

[198] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 83-84.
[199] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 84.
[200] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 84-85.

eşdeğer şekil değişiklikleri yaparak yeni tadilatlara uğraması ve onların doğurduğu kuvvetler hakkında halin böyle olması gerekir. Spencer, bundan dolayı iki sonuca varıldığını ifade etmektedir. İlk olarak tekamülün illetinin kısmen eserlerin çoğalmasında bulunması, ikinci olarak başka cinslerin zıtlık oluşturdukça bu çoğalmanın geometrik oranda artması, kuvvetlerin bekası esası prensibinden çıkartılmış olunan sonuçlardır.[201]

Spencer'a göre uzva ait olan bütün oluşumun tabiî seçme kanununun sonucu olduğu gibi mihaniki olan cümle teşkili de tefrik kanununun sonucudur. Benzer olmayan birimlerden oluşan bir topluluğun her birimine eşit seviyede etki eden bir kuvvet olduğu zaman zikredilen birimler birbirinden ayrılmaktadır. Bu durum, son baharda bazı sararmış yapraklar rüzgarla dökülürken bazı yeşil yaprakların ağaçta kalması durumuna benzetilmiştir. Spencer'a göre tekamülün genel prensipleri bunlardır. Ona göre çeşitler, nesiller ve türler bu suretle oluşmuştur.[202]

İsmail Fenni, Paul Janet ve diğer alimler tarafından bu açıklamalara bazı tenkitlerin yapıldığını söylemektedir. İlk olarak onlara göre Lamarck'ın ortam, ihtiyaç ve ihtiyat kanunları üzerinde iyice düşünüldüğü zaman ortamın, organların kuvveti ve görünen suretleri üzerine etki ettiği inkâr edilemez. Örneğin Fransa'nın kuzeyindeki tavşanların güneyindeki tavşanlardan daha kuvvetli, daha tüylü, daha uzun boylu ve bunların renginin koyu olduğu gerçektir. Yine Afrika'nın tavşanlarının boyunun Avrupa tavşanlarının boyundan daha kısa olduğu görülmektedir. Fakat gözlemler, bu etkilerin bir türü tamamen değiştirecek kadar etkili olmadığını göstermektedir.[203]

İsmail Fenni'ye göre Lamarck bile, ortamı değiştirici bir dış sebep saymıştır. Ona göre azayı meydana getiren ihtiyaçtır. Îtiyat (alışkanlık) da bunları ortaya çıkarır. Bu iki iç sebep bir varlığın mevcudiyetinin şartlarında başarılı olmasını sağlamaktadırlar. Fakat İsmail Fenni'ye göre düşmanından kaçmaya çalışırken bir hayvanın vücudundaki sıvıların o hareketi gereken noktaya doğru hareket ederek orada bir uzuv oluşturması

[201] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 85.
[202] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 85-86.
[203] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 86.

akıllı kişilerce kabul edilemeyecek şeylerdendir. Nitekim ona göre o uzvu şekillendirecek illetin birçok şeyi bilmesi gerekmektedir.[204]

Lamarck, ihtiyacın azayı meydana getirdiğini gözlem yoluyla ispat etmenin zor olduğunu itiraf etmektedir. Fakat ona göre îtiyatın azanın ortaya çıkmasını gerektirdiğinin tecrübe ile sabit olduğundan ihtiyaç kanunun varlığına buradan ulaşılır. Fakat İsmail Fenni'ye göre böyle bir sonuca varmak garip bir mantıktır. Nitekim ona göre böyle bir durumda bütün uzuvların bir uzuvdan ortaya çıkmış olması gerekir, fakat ona göre bu görüş de faraziyeden başka bir şey değildir. Ona göre Darwin tarafından evrim görüşünün tamamlanmaya çalışılması Lamarck nazariyesinin eksik olduğunu göstermektedir.[205]

Lamarck'ın görüşlerini ele aldıktan sonra tekrar Darwin'in görüşlerini ele alıp eleştiren İsmail Fenni Ertuğrul, ilk olarak Darwin'in insanın tesadüfi olarak doğal seçilim ile meydana geldiğini iddia etmesinin anlamsız olduğunu söylemektedir. Ona göre doğa, insan gibi seçmede muktedir olmadığı için istenilen sıfatı seçmede sayısız engellerle karşılaşacaktır. Nitekim o, bir hayvanın tüylerinin renginde bir çeşit ortaya çıktığında bu hayvanın aynı değişime uğramış bir eş bulmasının düşük bir ihtimal olduğunu söylemektedir. Ona göre şayet o hayvanın seçme iktidarının olduğu kabul edilirse bu gaiyyetin varlığına delil olmuş olur. Fakat yeni bir çeşidin ortaya çıkması için böyle bir tesadüfün art arda defalarca tekrar etmesi gerekmektedir. Lakin yapılan bir araştırmaya göre aynı sıfata sahip erkek ve dişinin birbirine tesadüfü on milyarda bir nispetinde nadirdir. Dolayısıyla ona göre böyle bir doğal seçilim çok sınırlı kalmış olur. Bunun yanında tabiat tarihi alimi Carl De Pere, Fransa'da iki çeşit karganın, iki çeşit serçenin ve iki çeşit arı kuşunun tenasül konusunda birbirine asla karışmadıklarını ve melez ortaya çıkarmadıklarını ifade etmektedir. Her ne kadar "milyonlarca senelerde neler olmaz" denilse de İsmail Fenni'ye göre sınırsız bir sürenin bunda dahli olmaz. Ona göre esas nokta aranılan faydanın çoğalmasıdır. Bu da fikir ve seçmeye bağlıdır.[206]

---

204 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 86-87.
205 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 87.
206 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 87-88.

İkinci olarak İsmail Fenni, Lamarck'ın bir hayvan türünün îtiyat sonucunda muhite alışınca bir daha değişmeye ihtiyaç duymadığını iddia ettiğini söylemektedir. Fakat Darwin'e göre sabit bir ortam bile değişim olunca, bazı fertlerin diğerlerine üstün gelebilmesi için bazı arızalar meydana gelmelidir. Bu durumda bazı hayvan türlerinin değişiminin gözlemlenmesi gerekmekteydi. Halbuki böyle bir değişim gözlenmemektedir. Bazı şahıslarda siyahlık ve fazla parmak gibi bazı durumlar ortaya çıksa da bunlar irsiyet ile hayat bulmayıp yok olmaktadır.[207]

İsmail Fenni'ye göre canlılardaki rekabet ve doğal seçilim kanunlarının etkileri bir türün değişiminden çok o türün korunmasında etkili olmaktadır. Bölge değişince doğal seçilim kanunu şiddetli bir şekilde hükmünü yerine getirecek ve bu çevreye uygun özellikleri taşıyanlar hayatta kalacaktır. Fakat özelliklerin oluşması durumu şüphelidir. İlk olarak, değişikliğin tesadüfen aynı zaman ve mekandaki birkaç dişi ve erkek şahısta olması gerekmektedir. İkinci olarak, her tür hayvanın uzvunun şeklinde tesadüfi olarak meydana gelen bir değişmenin çevrenin de değişmesine tesadüf etmesi sonucu olduğunu kabul etmek gerekmektedir. Bu durumda tesadüflerin sayısı sonsuz derecede çoğalır. Varlıklarda uzuvların denk ve uygun gelme olasılığının sayılması mümkün olmadığı için akıl sahibi kişiler bu konuda yalnızca tesadüfe güvenmeyerek başka bir sebep aramak durumunda kalır.[208]

Üçüncü olarak İsmail Fenni'ye göre Darwin, tabiatın sevk edilmesini de tesadüf olarak ortaya çıkan faydalardan saymaktadır. Darwin'e göre bunun değişmesi tedrici ve tesadüfidir. Arıların petek, kovan veya başka bir şekilde farklı durumlarda bal ve petek yapmasını buna delil olarak getirmektedir. İsmail Fenni'ye göre tabiatın işleyişinin bazı özel durumlarda biraz değişmesi her çeşit hayvana özel başlangıç seviyesinde bir tabiat işleyişinin olmadığını elbette ispat edemez. O, bu küçük değişikliklerin de hikmet gereği olduğunu söylemektedir. Ona göre şayet dış hallerde küçük bir değişiklik meydana gelecek olursa bu hayvanın kendi hayatını koruyamaması maksat ve amacına delalet etmektedir. Örneğin yuvasını yapan bir kuşun, yuvasını yaptığı maddelerin yokluğu halinde yuvasız kalması istenilmemiş anlamına gelmektedir. Bunun dışında İsmail Fenni'ye göre tabiatın işleyişi bir fiildir. Ona göre uzuvda oluşan değişiklik baki kaldığından dolayı bunun irsî olarak intikal edilmesi

207 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli,* 88.
208 İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 88-89.

düşünülebilecektir. Fakat o, bir fiil hayat boyunca birkaç kere yapılmış olsa bile zürriyete intikalini sorgulamaktadır. Aynı şekilde o, tabiat işleyişinin irsî itiyatla tekamülüne nefsin hareketinin uygunluğunu sorgulamaktadır. Çünkü ona göre tabiat işleyişinin daha başlangıçta mükemmel olması gerekmektedir. Nitekim bazı böcekler yavrularını besleyemeyecekleri için onlar yumurtadan çıkmadan önce yemeleri için yumurtanın yanına yem bırakırlar. Hatta bu böceklerin içinden bazıları bitki ile beslenirken yavruları et ile beslenmektedir. Bundan dolayı İsmail Fenni, bu yavrular yumurtadan çıktıkları zaman hayatlarını devam ettirmelerinin keyfiyetini sorgulamaktadır. Bunun yanında İsmail Fenni'ye göre tabiatın işleyişinin çoğu tedrici olmamaktadır. Ona göre bazı canlıların varlığını sürdürmesi için başlangıçta mükemmel olması var olmalarının şartıdır. Çünkü yavaş bir şekilde ilerleme kaydettiği takdirde o canlı hayatını devam ettiremez.[209]

Dördüncü olarak, "Cuvier Kanunu" gereğince uzuvlar arasında bir uygunluk vardır. Bunlar birbirine bağlı olup birbirlerinin şekillerini belirlemede etkili olmaktadır. İsmail Fenni'ye göre ise konum itibariyle gerçekleşen bir değişim her ne kadar yararlı olsa da diğer uzuvlara uygun olmadığı için zararlı olacaktır. Ona göre Darwin, uzuvların gelişmesinde bir uygunluk olduğunu kabul ettiği için bu konu itiraza yer bırakmamış gibi görünse de asıl mesele haliyle devam etmektedir. İsmail Fenni'ye göre bedenin kısımları arasında uygunluk canlılığın şartlarındandır. Bundan dolayı bir şekilden başka bir şekle geçiş olması için bu uygunluğun oluşması gerekmektedir. Bu durum ise tamamlanmamış bir değişime uğrayan hayvanı tehlikeli bir hale sokacak ve onun tekâmül etmesine diğerleri vakit bırakmayacaktır. Bu sebeplerden dolayı İsmail Fenni'ye göre vasıtalar düzenleme gücü olmayan doğada bazı uzuvları aynı zaman ve surette değiştirecek olan böyle bir kanunun varlığı vehimden başa bir şey olmamaktadır.[210]

Henri Jouli'ye göre türleri değiştirmeye meyilli bazı sebepler olduğu gibi onları korumaya meyilli olanlar da vardır. Fakat değişme sebebi geçici olup koruma sebepleri daimî olmaktadır. Örneğin türün aslından sapma olduğunda veraset kanunu bunu durdurmak için hareket eder. Halbuki hesap ihtimalinin bir öncülü gereği sürekli sebeplere bağlı olan olayların sayısı ne kadar fazla olursa geçici sebeplere bağlı olan

[209] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 89-90.
[210] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 90.

olayların eylemi o derece azalıp yok olur. Bu durum İsmail Fenni'ye göre Darwin'in nazariyesini, muhtemel olmayan faraziyelere götürür. Ona göre evrimciler hayvanları değişmeye ve yükselmeye sevk eden bir kanunun varlığını ispat edememektedirler. Ona göre evrimcilerin iddia ettikleri mevhum başkalaşmaların kaynağını ancak tesadüfi bazı değişmelere kadar götürmektedir. Diğer taraftan da onlara göre hayatta kalma mücadelesi ve doğal seçilim örnek türün korunmasını sağlamaya çalışmaktadır. İsmail Fenni'ye göre bu durumda hesap ihtimali Darwin nazariyesinin tamamen aleyhindedir.[211]

Beşinci olarak, Darwin nazariyesine göre türler basit şekillerden başlayarak gittikçe farklı şekillere dönüştüğü için başlangıç olarak bir veya birkaç asıl bugünkü çeşitlerin oluşumu için yeterli olmaktadır. Louis Agassiz (1873), bu durumda yer tabakasından aşağıya inildikçe daha basit şekillere rastlanması gerektiğini söylemektedir. Fakat o inildikçe basit olmayan şekillerle karşılaşıldığını ifade etmektedir. İsmail Fenni'ye göre bu itiraz Darwin görüşüne karşı kuvvetli ise de şekillerin çokluğu (*polyformisme*) görüşüne karşı doğası gereği getirilebilir değildir. Tabiatçılardan bazıları hayatın ilk ortaya çıkışının bir asıldan gelebileceği gibi farklı asıllardan da gelebileceğini iddia etmektedirler. İsmail Fenni'ye göre şekillerin çokluğu görüşünün esası budur. Bu görüşe göre şimdiki türler daha önceki türlerden ortaya çıkmıştır. Hatta birbirinden farklı olan türler de çıkmıştır. Fakat ilk türlerin ortaya çıkması doğrudan doğruya tabiatın en güçlü yaratıcısı (*forces creatrices de la natüre*) sayesinde olmuştur.[212]

Devamında farklı görüşleri ele alan İsmail Fenni burada botanik ilminde derinleşen Noden'in hayatın, dünya üzerinde ortaya çıkışından beri en fazla elli milyon sene geçtiği görüşünü kabul ettiğini ifade etmektedir. Bundan dolayı o, organların hissedilemeyecek değişikliklerle oluştuğu kabul edildiği takdirde zikredilen sürenin bu durumu açıklamak için yetmeyeceğini söylemektedir. Çünkü o, bunun için milyarlarca yılın geçmesi gerektiğini açıklamış ve Darwin görüşüne karşı ani değişiklikler görüşünü kabul etmiştir.[213]

---

[211] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 90-91.
[212] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 91-92.
[213] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 92.

Noden, bitkilerde bir değişiklik olduğunda bunun birdenbire olduğunu ve bunun türlerin tohumlarında bulunan kuvvet gereği oluştuğunu söyleyip zayıfların da bu kuvvetten dolayı yok olduğunu ortaya koymuştur. Daha sonra da o, evrim görüşündeki arızi, dış ve tesadüfi illetlerin yerine bu gücü ikame etmiştir. Ona göre bu kuvvet gaiyyetten ibaret, esrarengiz, belirli olmayan bir kuvvettir. Aynı zamanda bu bazılarına göre zaruret iken başkalarına göre ise ilahi irade ve inayet sayılan bir kuvvettir. Ona göre canlılara şekil veren, hacim süresini belirleyen ve her uzvu görevine uygun ve ahenkli kılan bu kuvvettir.[214]

Camille Flammarion (ö. 1925) *God in Nature*[215] isimli eserinde, Darwin'in *Türlerin Kökeni* isimli kitabında "her kim olursa olsun, bir adamın dinî hayatını rencide etmesine sebep göremiyorum" şeklinde dediğini ifade etmektedir. Devamında şunları dile getirmektedir:

> Hâlik tarafından maddeye vaz' olunan kanunlardan bildiğimiz şeyler mevcudat-ı hâzıra ve sâlifenin eşhâsın tevellüd ve mevtlerini mûcib olmakta bulunan illetlere mümâsil ilel-i sevânî [ikinci derece] vâsıtasıyla teşkil ve imha edilmelerine daha iyi tevafuk eder. Ben bi'l-cümle mevcudata hususi (yani her nevi müstakillen ve münferiden yaratılmış) mahlukat nazarıyla bakmayıp da siluriyen [bir jeolojik dönem ismi] sisteminin ilk tabakatı teressüb etmezden [dibe çökmeden, tortulanmadan] pek çok zaman evvel yaşamış olan mahlukatın li-ebeveyn zürriyeti nazarıyla baktığım vakit onlar bana birdenbire necabet kesb etmiş görünür. Bizim tasavvur edebileceğimiz en ziyade şayan-ı hayret netice yani mevcudat-ı âliyenin batî bir suretle teşekkülü kaht ve mevt-i harb-i tabiisinden doğrudan doğruya bu vecihle husule gelmiştir. İbtidâ-yı zuhurda hâlikin bir nefhası tahtında birkaç yahut yalnız bir şekli canlandıran hayat ile hayatın kuvâ-yı mütenevviasını bu yolda telakki etmekte büyüklük vardır.[216]

Flammarion, maddecilerin, Darwin'in yukarıda zikredilen türlerin kökeni hakkındaki görüşünün Allah tasavvurunu ortadan kaldırdığını iddia ettiklerini söylemektedir. Bunun yanında Darwin, türlerin kökeni hakkındaki kitabında birkaç asıl numunenin mümkün olan çeşitlenmenin açıklamasıyla yetinip, bu kökeni söz konusu bile etmediğini açıkladıktan sonra şu fikirleri yazmıştır:

> Erbâb-ı dikkat Darwin sisteminde Allah'ın lehinde bir kayd ihtirâzı görürler. Bu kayd maddeye daha mutlak bir istiklâl verenlere muvafık gelmez. Onu Fransızcaya tercüme eden Matmazel Klamanis Ocoust bile yoktur. İyi bir yolda giderken durup da bir mevcud-i ecell ü a'lâya inandığından dolayı mûmâ ileyhe şiddetli serzenişte bulunmuştur. Mûmâ ileyha mukaddimesinde "Darwin bana kâfi derecede cesaretli görünmüyor. Mesleğinin nihâyetine kadar gitmeyip de silsile-i netâyicinin ortasında tevakkuf etmesi acaba bir

---

[214] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 92.
[215] Camille Flammarion, *Dieu Dans La Nature* (Paris: Librairie Académique, 1874).
[216] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 92-93.

> basîret ihtiyâtkârlık mıdır?" diyor. Bu mükemmel mütefekkirlerin mantığında yalnız hafif bir kusur var ki o dahi sağlam olduğu iddia olunan bu mantığın son derecede mugayir mantık olması ve Darvinizm mesleğine mensup olanlar tarafından dermeyân edilen vakâyi' ve hâdisatın bunların müncer olduğu iddia olunan gülünç netâyice asla sevk etmemesidir.[217]

Devamında İsmail Fenni, tekâmül nazariyesini savunanların görüşlerini güçlendirmek için ortaya koyduğu delilleri ele almaktadır. İlk olarak, insan ile hayvanlar arasında ceninin gelişmesi ve bünyenin şekillenmesi konularında pek çok benzerlik vardır. Örneğin, insan ile köpek ceninleri birbirine benzemektedir. İkinci olarak, insanlar geçirdikleri ilk haller sebebiyle kullanmadıklarından dolayı işlevsiz hale gelmiş bazı organların izlerini taşımaktadır. Bunun yanında olağan dışı bazı gerileme emareleri göstermektedir. Üçüncü olarak, yerin tabakalarında keşfedilen birtakım fosillerin türlerin tedrici bir değişme ve tekâmül sonucu olarak meydana gelmediğini ispat etmektedir. Dördüncü olarak, yerin tabakalarının her birinde ortaya çıkan fosiller ondan arta kalan tabakanın fosillerine nispetle daha basittir.[218]

Tabiat tarihi alimleri zikredilen delilleri şu şekilde reddetmektedir: İlk olarak, ceninin gelişmesi ve bünye ve şekillenme konularındaki benzerlik yalnız hayvanların bir plan üzerine yaratıldıklarına işaret etmektedir. Bu, birlikten başka hiçbir şeyi ispat etmez. İkinci olarak, böyle işlevsiz organların geriye kalan izleri var olduğu halde, erkekte olan memelerin de bunlardan sayılması doğaldır. Halbuki bu memelerden dolayı erkeklerin zamanında dişi olduğunu kimse iddia etmeye kalkışmaz. Üçüncü olarak, fosillerin bazılarında görülen şekiller, mevcut sınıf, cins ve çeşitler arasında vaktiyle diğer bazı sınıflar, cinsler ve neviler bulunduğuna delalet eden bir çeşidin diğer çeşide dönüşmesini ispat edecek şekilde fosil yoktur. Dördüncü olarak, yerin tabakalarında fosiller tedrici bir tekamüle göre sırasıyla ortaya çıkmayıp, daha iptidai devirden itibaren her tabakada birlikte ortaya çıkmaktadır. Çeşitler öyle belirsiz şekillerde tedricen oluşan değişmeler vasıtasıyla var olmuş olsa bir çeşit diğer türe nakloluncaya kadar hasıl olan orta şekillerin adedi buna nispetle pek çok olması gerekir. Halbuki bu şekiller yoktur. Türler arasındaki kısırlık buna imkân da bırakmaz. Örneğin, beygir ile eşek çiftleştirildiği takdirde katır hasıl olursa da katırlar çiftleşmez. Halbuki, erkek ve

[217] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 93.
[218] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 104.

dişi katır arasında bunların baba ve anaları olan beygir ve eşeğe nispeten benzerlik daha fazladır.[219]

İsmail Fenni Ertuğrul, Paris Tıp Fakültesi'nde organların görevleri dersinin muallimi olan Charles Robert Richet'nin (öl. 1935) gaiyye illetleri hakkındaki makalesinde başkalaşım nazariyesine dair olarak gördüğü bazı fikirleri burada ele almaktadır. Ertuğrul'a göre Richet, ıstıfâ-yı tabii (doğal seleksiyon) nazariyesinin doğru olsa da tam olmadığını söylemektedir. Ona göre kuvvetli olan bu hayat kaynağını ve bütün dünya hayatını ortaya koyan bu daimî ve şiddetli çekişmeyi doğal seleksiyon nazariyesi izah etmez. Richet, zekanın gelişmesi durumunu sadece hayata en ehil olanın baki kalmasıyla açıklanmasının imkanını sorgulamaktadır. Aynı şekilde o, şuurun şuursuzluktan nasıl çıktığını ve hayat kavgasının bunu açıklamak için yeterli olup olmadığını sorgulamaktadır. Bunun yanında Richet, bu kadar nazik ve narin varlıkların bu kadar karışık yapılı varlıklar, bu garip şekiller, en küçük varlıkların varlığını temin için bizim zekâ ve araştırmalarımıza meydan okuyan bu kadar sayısız ihtiyat tedbirlerine nasıl ulaştığını sorgulamaktadır.[220]

Richet'e göre eğer birkaç milyon asır gibi büyük bir zamanı tenasül nazariyesine yardım etmek için kullanacak olursa belki onu kuvvetlendirmek için her zaman yapıldığı gibi bir takım aldatıcı görüşler ileri sürebilir. Birtakım sebepler ortaya konularak nazariye güvenilir olarak gözükebilir. Fakat Richet'e göre bir gün bu nazariyenin yerine bugün şöhret kazanmış nazariyelerden daha tam ve doğru bir yeni nazariye getirildiği zaman, onlar başlangıçları itibariyle torunlarımızı hayret ve şaşkınlıkta bırakacaktır. Richet, bu nazariyenin aslının çürük olduğunu söylemektedir. Seçmenin (ıstıfânın) etkenleri (amilleri) uzvu tamamlama gücünü o uzvu önceden ortaya çıkaran yegâne tamamlayıcı amile borçludur. Nitekim uzuv bir ortama uyar fakat bu uygunluğun varlığının sebebi o uzvun vazifeye ilk tatbikidir. Ona göre eğer bu ilk tatbik olmamış olsaydı seleksiyon hiçbir zaman başlamayacak ve devam etmeyecekti.[221]

---

[219] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 104.
[220] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 104.
[221] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 104-105.

İsmail Fenni, hayatta bir seçme ve rekabetin var olduğunu kabul etmekle birlikte bunun niçin var olduğunu da sorgulamaktadır. Yine o, varlıkları kapışmaya sevk eden gizli saiklerin ne olduğunu ve sade aklın zaruri bir mekanizma ile meydana gelmesini sorgulamaktadır. Burada bir örneği ele alan İsmail Fenni, canlı hücrelerin her zehre karşı onun zıddını ilaç olarak ifraz ederek (salgılayarak) zehirler üzerine etki etmekte oldukları o gün için neredeyse ispat edildiğini söylemektedir. O, ne kadar zehir varsa hücreler tarafından ifraz edilmiş (salgılanmış) o kadar da panzehrin olduğunu söylemektedir. Dolaysıyla o, doğal seleksiyonun bu bilgece panzehir üretimini nasıl izah edebileceğini sorgulamaktadır.[222]

İsmail Fenni, ilimler ve fenler geliştikçe büyümekte olan sorunlar karşısında "Bu fevkalade tatbikat altında gizli bazı kanunlar vardır, bu gizli kanun ıstıfâ (seçme) kanunu değildir. Istıfâ, meselenin bir kısmı olup ilerisini aramak gerekmektedir." görüşünü savunmaktadır. Oliver Joseph Lodge'un (ö. 1940) *Life and Matter*[223] (*Hayat ve Madde*) isimli eserini Fransızcaya tercüme etmiş olan Maxwell de mukaddimesinde tekâmül yolu ile yükselme fikrinin ancak terakki etmekte olan varlıkta maddi cüzleri aza ve bedenin şekillenmesine sevk eden bir yüce cevherin veya tedbir alıcı bir fikrin varlığı farz olunduğu takdirde yeterli bir nazariye olacağını belirtmiştir. Maxwell, Darwin nazariyesinin bu yüce ve belki de ölümsüz cevherin var olmadığını ispat etmek yerine aksine onun hakikat olması konusunda yardımcı olduğunu ifade etmektedir.[224]

İsmail Fenni, istihaliyye (dönüşümcülük) nazariyesi taraflarınca neşredilmiş eserlerden bazılarını da mütalaa ettiğini söylemektedir. Buna göre istihale (başkalaşma, dönüşüm, transformasyon) görüşü kurucuları tarafından tekamülün sebepleri olarak gösterilen ihtiyaç, îtiyat, ortam hayat kavgası ve tabii seçme (tabii seleksiyon) gibi amillerinin her birinin kısmen etki ettiğinin inkârı mümkün değildir. Onlara göre özellikle ortamın etkisi daha önemli olmakla beraber verasetin etkisi bundan da üstün olmaktadır. Fakat onlara göre bu faraziyeler ne kişiye ait değişimler ne de organın kendi görevlerine uygunluklarını açıklamak için yeterli olmaktadır. Nitekim onlara göre tekamülde birçok gizemli noktalar ve olaylar vardır. Bazı doğa tarihi alimleri tarafından bu dış sebeplerin yanına iç sebeplerin de eklenmesi eğilimi

---

[222] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 105.
[223] Oliver Joseph Lodge, *Life and Matter*, ed. Williams & Norgate (London: Elibron Clasics, 1912).
[224] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 105-106.

gösterilmiştir. Özellikle canlılığın ortaya çıkışının keyfiyeti meselesi bu tetkikatın dışında kalmaktadır. Ona göre bu meselenin çözümü ile uğraşılmayıp takibini dahi yapmamak gerekmektedir. O, tetkikler sırasında birtakım çöküş ve değişimlerin olduğunu söylemektedir. Ayrıca bunların bazılarının da geri dönüşlü olduğunu eklemektedir. Ona göre grupların birbirine intikaline delalet edecek şekillere nadiren denk gelinmiştir. Nitekim o, kaybolmuş zannedilen bazı özelliklerin uygun ortam bulunca tekrar ortaya çıktığını söylemektedir. Ayrıca tekamülün son derecesine ulaşan hayvanların soyunun tükendiğini de ifade etmektedir. Bundan dolayı istihale (tekâmül) nazariyesinin kabul edilebilmesinin şu an için uzak olduğunu söylemektedir.[225]

İstihaliyyun tarafından insanla maymunun bir asıldan olup zamanla şubelere ayrıldığı iddia edilmektedir. Halbuki İsmail Fenni'ye göre iki canlı arasındaki yakınlığın yanında aralarında büyük bir fark da görülmektedir. Ona göre vahşi hayvanlar eğitim sayesinde Avrupa dillerini konuşabiliyorken maymunlar konuşmayı papağan kadar taklit edememektedir. Ona göre maymun daima sevk-i tabiiye tabi bir hayvan olarak kalmaktadır. Bundan dolayı maymunun yavrusu kısa zaman içerisinde ihtiyaçlarını giderebilecek güce sahip olmaktadır. İnsanın yavrusu ise uzun bir süre ihtiyaçlarını giderme ve dışarıdan gelebilecek tehlikelerden korunma konusunda başkalarına muhtaç olmaktadır. En sonunda aklını kullanmaya başlayıp kendisinin başka bir amaç için yaratılmış seçkin bir türe mensup olduğunu anlamaktadır. Bundan dolayı İsmail Fenni, kazanılmış özellikleri koruyan ve daha sonra gelenlere naklettiren veraset kanununun bu konuda hükmünü neden yerine getiremediğini sorgulamaktadır. Ayrıca o, maymunun yavrusundaki çevikliğin insan çocuğunda neden olmadığını sorgulamaktadır. Bunun yanında İsmail Fenni, koyun ve kurt gibi birbirine düşman olan hayvanların bir asıldan şubelere ayrılmış olmalarının uzak bir ihtimal olduğunu ifade etmektedir.[226]

İsmail Fenni'ye göre ıstıfâ-yı tabii (doğal seçme/seleksiyon) bize türlerin hayat tarzlarına müsait konuları nasıl koruduklarını gösterse de varlıkları türlere ayıran ve onları hayatta kalmaya eşit olmayan bir şekilde kabiliyetli kılan sebepler hakkında bir şey öğretmeyecektir. Ona göre bu kanunun abartıldığı durumlar bulunmaktadır. Nitekim ona göre aynı çeşit gıdalarla yaşayan hayvanların bazıları güçlü ve tehlikeli

[225] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 106.
[226] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 109.

olduğu durumlarda diğerleri zayıf olup düşmanlarına zarar verecek vasıtalara sahip değillerdir. Bununla beraber bu iki tür hayvan da beraber yaşamaktadır. Zira birinci kısım kuvvetli iken ikinci kısmın daha fazla üreme özelliği vardır. Örneğin aslan, kaplan ve kartal gibi yırtıcı hayvanların sayısı az iken koyun ve tavuk gibi hayvanların sayısı her zaman için çoktur. Her ne kadar bu hayvanlar insanlar tarafından korunuyorsa da onlardan korunmayanlar da bulunmaktadır. Örneğin tavşan, geyik, karaca, keklik ve bıldırcın bunlar arasındadır. Bunlar korunmamakla birlikte insan ve yırtıcı hayvanlar tarafından her zaman avlanmaktadır.[227]

Seleksiyon kanununun insanlar hakkında tamamen tersine çevrilmiş bir şekilde hüküm ortaya koyması gerektiğini söyleyen İsmail Fenni, güçlü insanların bedeni kuvvetlerine güvenerek hava değişimi ve diğer zararlara karşı önlem almadığı için telef olduğunu belirtmektedir. Savaşlarda da zarar gören çoğunluk genç ve güçlü adamlardan oluşmaktadır. Zayıf, hasta ve yaşlı olan kişiler savaşa katılamadığı ve sağlıklarını korumakta itina gösterdikleri için hayatta kalıp üremeyi devam ettirmektedirler.[228]

İsmail Fenni, bu nazariyenin bulunduğu hal üzere, yani sabit olmuş bir hakikat olmayıp henüz bir faraziye olduğu öğrencilere aktarıldığı zaman ve leh ve aleyhindeki deliller tarafsız bir şekilde ortaya koyulduğu takdirde okutulmasında bir mahzur görmediğini ifade etmektedir. Nitekim o da tabii ilimlerin insanlığa büyük faydalarının olduğunu zikretmektedir. Ona göre bu ilimlerin kabul ettiği tetkik usulünün takibinin de serbest bırakılması gerekmektedir. Nitekim o hem hakikati aramanın hem de ondan korkmanın bir zıtlık olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca ona göre bazı hakikatlere ulaşmak biraz daha zor olduğu için tabii ilimlerin bunlara ulaşıncaya kadar belirli bazı nazariyeler veya faraziyeler kabul etmesi zaruridir. Bunlar istenilen hakikate ulaşmak için vasıta olarak kabul edilir. İsmail Fenni burada istihalenin de tamamen bir faraziye, tefekkür tarzı ve açıklama şekli olduğunu söylemektedir. Nitekim ona göre şu ana kadar ortaya koyulan uğraşlara rağmen kesin bir hakikat halini kazanamamıştır. Ayrıca o, bazı alimlerin istihaleyi bir hakikat olarak ele almalarını kendilerine yakıştırmadığını söylemektedir.[229]

---

[227] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 109-110.
[228] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 110.
[229] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 110-111.

İstihalenin birdenbire meydana gelme anlamında olmayıp uzun devirler sırasında tedricî olarak oluştuğu anlamına geldiğini söyleyen İsmail Fenni, bunun yanında istihalenin hayat bilgisi teriminde hayvanların ve bitkilerin başlangıç düzeyinden meydana gelmekle tedricî olarak türlere ayrılması ve tekâmül etmesi demek olduğunu belirtmektedir. İsmail Fenni'ye göre ay ve yeryüzünün bir tekâmül soncu oluştuğu konusunda her ne kadar itiraz olmasa da çeşitlerin bir asıldan sonra birbirlerinden varlığa gelmesi meselesi tartışmalara sebep olmuştur.[230]

İsmail Fenni'ye göre onun döneminde fonksiyonun uzvu ortaya çıkaracağına kimse inanmamakta olduğu gibi hayati mücadelenin ve ortamın etkisinin de türlerin değişmesini sağlamaya yetmediği neredeyse genel olarak kabul edilmektedir. Nitekim ona göre istihalecilerin en çok ikna olmuş olanları bile ortama bir dereceye kadar intibak kabul etseler de bunun kuvvet derecesi ve önemi konusunda ihtilafa düşmektedirler. Ona göre istihale mezhebi önemli olmakla birlikte henüz faraziyeler dairesi dışına çıkamamıştır. Bu duruma bakarak İsmail Fenni'ye göre "âlemin, Darwin tarafından keşfedilen bir kanun" olarak okutulması hem hakikate hem de İslam inancına ters düşmektedir. Bununla beraber İsmail Fenni'ye göre Darwin'in iddiası üzere "insanın ağaçlar üzerinde yaşadığı ve eski dünyada sakin olduğu muhtemelen tüylü bir kuyruğu ve sivri kulakları olan iki memeli bir hayvanın neslinden" olduğu bir gün kesinleşecek olursa, İslam dini kesin bir hükümle sabit olmuş bir hakikate engel olmadığı için Allah'ın dilemesinin icabı ve kudretinin eseri olmak şartıyla bunun da kabulüne müsaittir.[231]

Bundan sonra bazı ayetleri ele alan İsmail Fenni Ertuğrul, Allah'ın "*Ve ona ruhumdan üflediğim vakit* (…)"[232] ayetinde kendisine nispet ettiği ruhu üflemek üzere zaten mevcut olan bir cismi kullandığını söylemektedir. İsmail Fenni, böylece akıl sahibi olup şer'î teklif ile mükellef olan insanın o zaman varlığa gelmiş olacağını söylemektedir. İsmail Fenni'ye göre şayet bu ayete zıt bir ayet varsa alimler tarafından usulünce tevil edilmesi gerekmektedir. Buna örnek olarak İsmail Fenni, "Âdem'in topraktan yaratılması asıl itibari iledir." denileceğini söylemektedir. Çünkü ona göre bütün hayvanlar topraktan yaratılmıştır. Fakat ona göre tevilin gerekmesi yakin hasıl

---

[230] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 111.
[231] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 111-112.
[232] Hicr, 15/29.

olmasıyla şartlandırılmış olduğundan kesin delil olmadıkça tevile izin verilmemektedir.[233]

Dârülfünun'da kelam ilmi dersleri veren Abdüllatif Efendi'nin *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*[234] isimli eserinden bazı ayetleri ele alan İsmail Fenni, buna göre Allah, Kur'an-ı Kerim'de insanların taş gibi cansız ve ölü olma durumlarını "*Siz cansız iken size O hayat verdiği halde* (…)"[235] ayetiyle bildirmiştir. Bitki olma durumlarını ise "*Ve Allah sizi yerden çıkarıp yetiştirmiştir*."[236] ayetiyle bildirdi. Hayvan olma durumlarını ise "(…) *ona ruhumdan üflediğim vakit* (…)"[237] ayetiyle bildirdi. Bu ayetleri *Tenkîhu'l-Kelâm*'dan aktardıktan sonra İsmail Fenni, insanın yaratılması ile ilgili ayetleri ele almaktadır. Buna göre "Biz insanı çamurdan süzülen bir özden yarattık. Sonra onu nutfe halinde sağlam bir karar yerine koyduk. Sonra nutfeyi alakaya çevirdik. Alakayı bir mudga, mudgayı da kemikler yaptık ve kemiklere de et giydirdik. Sonra onu bambaşka bir yaratık halinde meydana getirdik. "*Yapıp yaratanların en güzeli olan Allah, çok yücedir*."[238] ayetleriyle insanın yaratılma durumu bir arada zikredilmiştir.[239]

Bazı İslam alimleri Âdem ve Havva'nın iskân ettirildikleri cennetin, yani bahçenin Fars ile Kirman (İran'da iki bölge) arasında veya Filistin bölgesinde olduğunu ifade ettiğini ve "Cennetten yeryüzüne ininiz" emrini "Mısır'a gidin" kavli celiline uygun olarak bir yerden diğer bir yere gitme anlamında kullanıldığını söylemektedirler. Bunun yanında o, "Kadın eğri eğe kemiğinden yaratılmıştır. Şimdi onu doğrultmaya gayret edersen kırar bırakırsın. Ve eğer bir miktar eğrilikle beraber hoş görürsen onunla yaşamak ve faydalanmak hasıl olabilir." anlamındaki hadis ile, "*Sizi bir tek nefisten yaratan ve ondan da eşini yaratan* (…)"[240] ayetiyle birlikte "*Onlara ısınıp kaynaşasınız diye size kendi türünüzden eşler yaratıp* (…)"[241] ve "*Ant olsun, size*

[233] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*,112.
[234] Abdüllatif Harputi, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*, (İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330).
[235] Bakara, 2/28.
[236] Nûh, 71/17.
[237] Hicr, 15/29.
[238] Mü'minûn, 23/12-14.
[239] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 112.
[240] Nisâ, 4/1.
[241] Rûm, 30/21.

içinizden öyle bir peygamber gelmiştir ki (…)"[242] ayetlerinde olduğu gibi "sizin cinsinizden" anlamında alındığını aktarmaktadır.[243]

Tekâmül nazariyesi kesin olarak gerçekleştiği takdirde bunun kabul edilmesinin mümkün olduğunu söyleyen İsmail Fenni, yine de o bu nazariyenin ispat edilmiş bir hakikat olmaktan çok uzak olduğunu belirtmektedir. İsmail Fenni bu iddiasını destekler şekilde Gustave Le Bon'un "Hayat ve türlerin kaynağı hakkında kabul olunan nazariyelerin, bunları ileri süren üstatların salahiyet ve itibarları dışında itibarı yoktur" sözünü alıntılamaktadır. Bundan dolayı ona göre kendimize bir maymun azmanı olarak bakmamıza gerek yoktur. İsmail Fenni'ye göre insan kendisinin diğer hayvanların üzerinde ve yeryüzündeki yaratılmışlara ve tabiat kuvvetlerine hâkim seçkin bir varlık olduğunu bilmelidir. Aynı zamanda ona göre insan, sahip olduğu mertebenin yüceliğini takdir edip bu mertebeye layık olan yücelikleri kazanmaya gayret ederek, dört ayaklı hayvanlar gibi sırf cismine ait menfaatlerin sağlanması ile meşgul olmamalıdır. Ona göre insan bu yücelik için gayret etmediği takdirde başıboş hayvanlar gibi rezilce davranışlarda bulunup bunları doğal olarak görecektir. Bunun yanında o, insanın kendi gücünün her şeyi yapmaya yeteceğini düşünmeye başlayıp zalimce durumları övünme meselesi olarak görebileceğini ifade etmektedir.[244]

İnsan mutluluğunu artırmak için ilmi ilerleme kaydetmek yerine sefalet ve felaketlerin şiddetlenmesi için dinamit, helikopter ve denizaltı gibi bazı aletler yaptığını söyleyen İsmail Fenni, bunun temelinde yukarıda zikredilen fikrin yattığını ifade etmektedir. İsmail Fenni, Amerika'nın bazı bölgelerinde tekâmül nazariyesinin okutulmasının yasaklanmasında, incilin emrettiği dostluk ve kardeşlik esasına uygun insan yetiştirme amacının olduğunu ifade etmektedir.[245]

Bazı kimseler, Gustave Le Bon gibi doğa olaylarını ince bir şekilde ele alan bazı alimlerin bu incelik ve eserlerin asıl kaynağının Allah olduğunu hangi sebebe dayanarak ortaya koyduklarını merak etmektedirler. İsmail Fenni, onları bu meraktan kurtarmak için "kendi kudreti, bir araştırma ve izah suretinden müstağni kılan,

---

[242] Tevbe, 9/128.
[243] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 113.
[244] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 114.
[245] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 114.

anlaşılmasına imkân olmayan bir kuvvetin arkasında kalmış olmak için" ifadesini kullanacağını söylemektedir. O, bu sözü ilk defa Gustave Le Bon'un söylediğini belirtmektedir. Fakat İsmail Fenni, onun Allah'ı izah ve araştırmasından niçin müstağni kılacağını anlamadığını ifade etmektedir. İsmail Fenni, bunu yapmasının sebebinin, onların illetler silsilesinin sonsuza doğru uzanacağına ikna olmuş olmalarından kaynaklı olduğunu düşünmektedir. O, müminler olarak bu konuda onlara tabi olamayacağımızı söylemektedir. Çünkü ona göre insan olarak her şeyin hakikatine vakıf olmak mümkün olmadığı için bazı şeylere itikat etmek durumundayız. İsmail Fenni'ye göre itikat bu alimlerin sevmedikleri bir şey olup onlara göre duyular ve tecrübeye dayanmayan bilgiler ilimden sayılmamaktadır. Bu durum onların kabul ettiği pozitivizmden kaynaklanmaktadır. İsmail Fenni de tabii olaylarda tetkik usulünün tecrübe usulü olduğunu söylemektedir. Fakat o, akli istidlali duyulara ve tecrübelere hasretmediğini ifade etmektedir. Bunun sebebi olarak da ilahi kudretin eserlerini tefekkür etmekle sorumlu olma durumunu öne sürmektedir. İsmail Fenni, ilahiyatta tecrübeye dayanan usulün uygulanmasının imkânsız olmasından dolayı bu alanda akli ve nakli ilimleri rehber olarak kabul ettiğini ifade etmektedir. O, Allah'ın zatının, akılların idrak etme durumunun üstünde olduğunu bildiğinden dolayı O'nun varlığını eserden müessire ulaşma yolu ile istidlal edeceğini söylemektedir. Ona göre insanı hayvanlardan ayıran da bu istidlaldir. İsmail Fenni, doğa olaylarını illet ve sebepleriyle açıklamaya çalışmakla beraber o sebeplere sebep olanın Allah olduğuna inanmaktadır. Ayrıca bu konudaki inancının kesin delillere dayandığını da ifade etmektedir.[246]

İstihale nazariyesini ilk ortaya koyan Lamarck, basit şekillerden en karmaşık şekillere kadar tekâmül eden canlı varlıklar, bütün varlığın yaratıcısı olan Allah tarafından önceden yapılmış bir planın farklı safhalarını uygulama noktasına getirdiğini açıklamaktadır. İsmail Fenni'ye göre bu nazariyenin yenileyicisi olan Darwin de her ne kadar varlıkların oluşmasını ve yok olmasını bir takım ikinci derecede illetlere atfetmiş olsa da bunu yaratıcı tarafından maddeye konulan kanunlardan anladığını ve yüksek yaradılışlı varlıkların ilk ortaya çıkışında yaratıcının bir defa üflemesiyle birkaç veya bir şekli canlandıran hayatla bu hayatın türlere ayrılma kuvvetlerinden ağır bir suretle teşekkül ettiğini tasavvurda bir büyüklük olduğunu açıklamıştır.[247]

---

[246] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 114-115.
[247] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 115.

Lamarck ve Darwin'in her ikisi de istihalenin ilahi dileme ile meydana geldiğini kabul ettikleri ve bu konudaki nazariyeyi O'nun tarafından başlangıçta yapılmış olan planın uygulama şeklini açıklamak amacıyla ortaya koymuşlardır. İsmail Fenni, buna rağmen yeni maddecilerin, onların ileri sürdüğü nazariyeyi her türlü dileme, gaye ve plandan soyut bir şekilde ve sadece tesadüfe atfetmek suretiyle esas şeklinden tamamen çıkararak batıl görüşlerini güçlendirmek için bir araç olarak kabul ettiklerini belirtmektedir. Fakat İsmail Fenni'ye göre aklıselimi bu şekilde kandırmak zordur. Ona göre ilimde yükselmiş bazı alimler, sağlam deliller ileri sürerek bunların iddialarının batıl olduğunu ortaya koymuşlardır. İsmail Fenni'ye göre safsatadan oluşan bu iddiaların akıl sahiplerini gaflete düşüremeyecektir. Ona göre hikmet ve tanrıya inancın yerine tabiatı koymak bir fayda vermeyecektir. Nitekim ona göre bu tabiatın neden akıllıca hareketini faydalı birtakım amaçlara uygulamakta olduğuna bir sebep bulmak gerekmektedir. İsmail Fenni, hayali açıklamaların yeterli olmadığını ifade etmektedir.[248]

Yukarıda İsmail Fenni Ertuğrul'un hayatı ve Darvinizm'i eleştirdiği eseri hakkında kısaca bilgi verip ardından Darvinizm'e dair eleştirilerini detaylıca ortaya koyduk. İsmail Fenni tekamülün (evrim) Lamarck, Darwin ve Spencer ile ortaya çıktığını ve onların çalışmalarına bu ismin verildiğini söylemektedir. Ardından İsmail Fenni, bu üç kişinin evrime dair görüşlerini özet bir şekilde ortaya koyup sonrasında onlara yapılan eleştirileri zikretmektedir. Daha sonra bu üç kişinin görüşlerine eleştiriler yapan İsmail Fenni, Lamarck'ın "ihtiyacın azayı meydana getirdiği" görüşünü mantıksal çerçevede garip durması açısından eleştirmektedir. Devamında Darwin'i eleştiren İsmail Fenni, onun insanın tesadüfi olarak doğal seçilim ile meydana geldiğini iddia etmesinin anlamsız olduğunu söylemektedir. Sonrasında İsmail Fenni, Darwin'in görüşlerinden farklı fikirleri ortaya koyup bunun akabinde tekâmül nazariyesini savunanların görüşlerini güçlendirmek için ortaya koyduğu delilleri ele almaktadır. Bundan sonra ise İsmail Fenni, istihaliye (tekâmül) nazariyesi savunucularının fikirlerini ortaya koymaktadır. Son olarak İsmail Fenni, bu nazariyenin kendi dönemi için sabit olmuş bir hakikat olmayıp henüz bir faraziye olduğunu belirtip devamında bazı ayetleri ele alarak düşüncesini desteklemektedir.

[248] İsmail Fenni, *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*, 115-116.

4.5. Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971)

Ömer Nasuhi Bilmen 1884 yılında Erzurum'da doğdu. Öğrenimine Erzurum Ahmediye medresesinde başlayan Bilmen, 1913 yılında İstanbul'a gitti ve orada Fatih Medresesi'nde Tokatlı Sâhir Efendi yanında eğitimine devam etti. Arapça ve Farsçayı çok iyi öğrenen Bilmen, Fatih Medresesi'ne hoca oldu. Sahn medresesinde fıkıh ve kelam dersleri okutan Bilmen, Dârüşşafaka'da yine kelam, münakahat, siyer-i enbiyâ ve ahlâk felsefesi derslerini okuttu. Daha sonra te'lif hey'eti âzâsı, Mahkeme-i Temyîz-i Şer'iyye Dâiresi mümeyyizi (1917), Meclis-i Tedkîkât-ı Şer'iyye Dâiresi mümeyyizi (1917), İstanbul müftü yardımcısı (1926) ve İstanbul müftüsü (1934),1960 yılında da Diyanet İşleri başkanı oldu.[249]

Yapmış olduğu önemli görevleri yanında dinî konularda araştırmaları ve yayınları ile tanınan Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelam* isimli eserini 1955 yılında yeni ilm-i kelâm çığırında ortaya koydu. Geniş bir giriş, altı bölüm ve sonuç kısmından oluşan eserinde, itikadi ve kelami konuları ele almasının yanında İslam inançlarına ters düşen bazı modern felsefi akımları da tenkit etmeye çalışmıştır.[250] Bu akımlardan bir tanesi olan Darvinizm de bu eserde tenkit edildiği için bu eser çalışmamız için önemli bir kaynak olmuştur.

Ömer Nasuhi Bilmen *Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri* isimli eserinin "Nebeviyat" bahsinde Âdem'in yaratılması durumunu ele alırken peygamberlerin ilkinin Âdem, sonuncusunun ise Hz. Muhammed'in olduğunu ifade etmektedir. Bu iki peygamber arasında birçok nebi ve resül gelmiş olup bunların bir kısmının ismi Kur'an-ı Kerim'de zikredilmiştir. Ardından Bilmen, Âdem'in bütün nebilerin ve insanların atası olduğunu söylemekte ve ona göre bütün insanların nesep silsilesi Âdem'e dayanmaktadır.[251]

Bilmen'e göre Âdem, ilahi kudret tarafından topraktan ve sudan bedenleştirildikten sonra ruhu üflenmiştir. Aldığı mükemmel ve güzel özellikler ile özellik ve kuvvet yönüyle diğer yaratılmışlardan üstün bulunmuştur. Ona göre âlemi bu derece

[249] Nihâl Atsız vd. *Türk Ansiklopedisi* (Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977), 26/260.
[250] Rahmi Yaran, "Bilmen, Ömer Nasuhi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 25 Ekim 2023).
[251] Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, (İstanbul: Şehzadebaşı, Evkaf-ı İslamiyye, 1339-1342), 203.

güzelliklerle ve düzen içerisinde yaratan güç ve kudret sahibi bir yaratıcının varlığına inananlar için Âdem'in de ilahi bir yaratıcı tarafından özel olarak yaratılmış olduğu fikri uzak gelemez.[252]

Bilmen yukarıdaki görüşünü ortaya koyduktan sonra şöyle bir iddiada bulunmaktadır. Ona göre insanın evrim kanununa tesadüfen bir takım nesil mertebelerini kat ettikten sonra onun bir dönüşüm sonucu olarak insanlığa dönüşmüş olduğu hakkındaki iddia, hayaller ve tahminlere dayalı, canlılığın kaynağını açıklama ve tahlil edebilme özelliğinden mahrum bir faraziyeden başka bir şey değildir. Nitekim Bilmen'e göre açık ve çokça olan şer'î naslar, insanların müstakil bir tür olarak varlık sahasına geldiğini göstermektedir. Bunun yanında Bilmen, kesin delillere yakın, bir fenni gerçek mahiyetine haiz olmayan bir takım faraziyata binaen şer'î nasları tevil ederek zahirine muhalif itikatta bulunmanın caiz olmayacağını ifade etmektedir.[253]

Bilmen, insanlık silsilesinin geçmişe doğru sonsuz bir şekilde uzaması mümkün olmadığından bir başlangıcın olmasının zorunlu olduğunu ifade etmektedir. Zaten ona göre insaniyet devresinin bitkiler ve hayvanlar devrelerinden sonra varlığa gelmiş olduğunu yeraltı (jeoloji) ilmi de göstermektedir. Bundan sonra insanların ne suretle varlığa geldiğini, hangi tarihte yaratıldıkları ve bunların ilk babasının kim olduğu gibi sorular sormaktadır. Bu sorulara ise dinî naslardan cevap veren Bilmen, Allah'ın yeryüzünde insanlardan ilk olarak Âdem'i yarattığını ifade etmektedir. Ona göre Âdem'in cismi su ve topraktan (balçıktan) yaratılmış daha sonra kendisine ruh üflenmiştir.[254]

Âdem'in yaratılışından sonra Havva'nın yaratıldığını söyleyen Bilmen, böylelikle insanlığın ilk ailesinin tesis edildiğini ifade etmektedir. Ona göre bunların hangi tarihte olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bunların yaratılışından zamanımıza kadar pek çok asır geçmiştir. Böylelikle Bilmen, insanların ilk babasının Âdem ve ilk annesinin Havva olduğu sonucuna varmaktadır. Nitekim ona göre "*İnsan türünü sudan yaratan O'dur.*",[255] "(…) *ve ilk başta insanı çamurdan yaratmıştır.*",[256] "*Sizi tek bir candan*

[252] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 204.
[253] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 204.
[254] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 205.
[255] Furkân, 25/54.
[256] Secde, 32/7.

yaratan, ondan da eşini yaratan O'dur."[257] ve "*O'nun kanıtlarından biri, sizi topraktan yaratmış olmasıdır. Sonra bir de baktınız ki, çoğalarak yeryüzüne dağılmış beşer topluluğusunuz.*"[258] ayetleri de bu hakikati söylemektedir.[259]

Bilmen, tekâmül nazariyesini kötü bir amaçla kullananların olduğunu da belirtmektedir. Ona göre bir yaratıcının varlığını inkâr etmeye bahane arayan birtakım kişiler, tekâmül nazariyesinden yararlanmaya çalışarak bütün yaratılmışların birbirinden ortaya çıktığını, tekâmül yoluyla tedrici olarak varlığa gelmiş olduğunu iddia etmektedirler. Böylelikle güç ve kudret sahibi bir yaratıcının varlığını inkâr etmeye cesaret etmiş olmaktadırlar.[260]

Bilmen, kâinatta bir tekâmül kanununun kabul edilebilir olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu kanunun yanlış telakki edilmesi ve yanlış açıklanması onun itiraz ettiği durumdur. Nitekim o, böyle bir delilin yaratıcının varlığına delalet ederken bu delilin yaratıcının yokluğuna delil olarak getirilmesine karşı çıkmaktadır.[261]

Bilmen'e göre her şey değişim ve dönüşüm yaşamaktadır. Zamanla varlıkta bazı şeylerin ortaya çıkması görülmektedir. Nitekim o, insanların bir kısmının vahşetten bedeviliğe, bedevilikten medeniliğe geçtiğini ve insanın bilgisinin zamanla çokça ilerleme kat ettiğini söylemektedir. Ona göre bunların hepsi birer tekâmül neticesidir. Fakat o, tekamülün varlığının bütün hayvan ve bitkilerin birbirinden çıktığını neden zorunlu kıldığını, tekâmül nazariyesine dayanarak varlıkların türleri arasında bir dönüşümün varlığına nasıl hükmedildiğini ve böyle bir nazariyeye dayanarak yaratıcının varlığının nasıl inkâr edildiğini sorgulamaktadır. Bunun yanında Bilmen, şayet bir yaratıcı yok ise yaratılmış olan her şey özellikle insanın sahip olduğu bu özelliklerin nasıl açıklanacağını sorgulamaktadır. Böyle bir durumda bunların varlığı tesadüfi mi sayılacak, yoksa varlığı maddeye mi dayandırılacak diye kendini düşünmekten alı koyamamaktadır.[262]

---

257 A'râf, 7/189.
258 Rûm, 30/20.
259 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 205.
260 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 206.
261 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 206.
262 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 206-207.

Bilmen, bundan dolayı tekâmül nazariyesinin önceden sahip olduğu değeri kaybettiğini vurgulamaktadır. Daha sonra bitki, hayvan ve insanların tekâmül ile varlığa gelmesinin caiz olduğunu eklemektedir. Nitekim ona göre âlemin yaratıcısı istediği varlığı müstakil bir tür olarak yaratabileceği gibi tedricen de varlığa getirebilir. Fakat bu konuda bir delil olmadıkça şer'î naslara muhalefet etmenin bir gereğinin olmadığını söylemektedir. Nitekim Bilmen bitki, hayvan ve insan türünün bir tekâmül sonucu varlığa geldiğini iddia edenlerin bu konudaki düşüncelerinin farazi ve hayali şeylere dayandığını ve bir tecrübi ve fenni kıymetinin olmadığını ifade etmektedir. Bundan dolayı o, bu gibi zayıf ve hayali delillere dayanarak şer'î nasları tevil etmeye gerek olmadığını belirtmektedir.[263]

Ardından Darwin ile takipçilerinin görüşlerini ele alan Bilmen, onların bitki ve hayvanların tekâmül yolu ile birbirinden silsile halinde ortaya çıktığını savunduklarını söylemektedir. Onlara göre insanlar, hayvanlar arasında bugün var olan kuyruksuz maymunlara çokça benzemektedirler. Bundan dolayı insanın bu maymundan ortaya çıkması gerektiğini iddia ediyorlar. Bunun yanında insan ile maymun arasında insana maymundan daha çok benzeyen bir hayvan varsa da bu hayvanın yok olduğunu savunmaktadırlar.[264]

Bilmen'e göre Darwin faraziyesini kabul edenlerin delilleri şunlardır: İlk olarak onlara göre mikropların bile kendi başına cansız bir şeyden oluşumu sabit olmamaktadır. Bundan dolayı onlar, bu derece mükemmel özelliklere sahip insanın cansız bir şeyden yaratılmış olmasını nasıl söyleyebiliriz demektedirler. İkinci olarak, onlara göre yer altı (jeoloji) ilmi göstermektedir ki, yeryüzünde ilk olarak bitkilerin ve hayvanların en aşağısı olan "canlı" varlığa gelmiş, daha sonra zamanla bunların ilerlemiş olanı ortaya çıktı. Buna göre hayvanların aslı eksik olup bunlar asırların geçmesiyle dönüşüm ve ilerleme yaşayarak şimdiki tekâmül seviyesine ulaşmışlardır.[265]

Darwin ve savunucularının üçüncü deliline göre bazı hayvanlarda tamamlanmamış ayaklar gibi birtakım eksik uzuvlar görülmektedir. Bunlar ya kadim bir türün gerekli uzuvlarının eserleridir ki, sonraları değişim sonucunda bu uzuvlar yok olmaya

---

263 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 207.
264 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 207.
265 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 208.

başlamıştır ya da bunlar daha sonra görülen gereklilik üzerine oluşmaya başlayan uzvun başlangıçtaki halidir. Bundan dolayı Darwin ve takipçileri, şayet her tür kendi başına varlığa gelip bir tekâmül sonucu olmasaydı, bu uzuvların fazla ve faydasız olması gerektiğini söylemektedirler. Dördüncü delil olarak Darwin ve savunucuları, insan ceninlerinin geçirdikleri devrelerin bazılarında diğer hayvanlar gibi tüylü ve kuyruklu olduğunu ve maymun ve köpek gibi hayvanlardan ayırt edilemediğini söylemektedirler.[266]

Darwin ve savunucuları beşinci delil olarak, şayet insan bir yaratıcı tarafından müstakil olarak yaratılmış olsaydı uzuvlarının mükemmel olması gerektiğini öne sürmektedirler. Bunun yanında insanda fazla ve eksik uzvun bulunmaması gerektiğini ifade etmektedirler. Ayrıca sahip olduğu uzuvlara yaşlandığı zaman zayıflık gelmemesi gerekirdi. Halbuki erkek insanın vücudunda meme gibi fazla bir uzuv vardır. Yine hiçbir insanın arkasından gelen düşmanı görebilmesi için başının arkasında bir gözü yoktur. Ayrıca insan yaşlandıkça gözlerine, kulaklarına ve dişlerine zayıflık gelmektedir. Altıncı delil olarak ise insanların diğer hayvanlar ile birçok uzuvda hayati derecede ortaklık bulunduğunu öne sürmektedirler. Bunlardan dolayı insanın kendisini nasıl müstakil bir varlık olarak göreceğini sorgulamaktadırlar.[267]

Ömer Nasuhi Bilmen, Darwin ve savunucularının delillerini ortaya koyduktan sonra devamında o delilleri sırasıyla ele alıp eleştirmektedir. Buna göre ilk olarak mikropların bile kendi başına cansız bir varlıktan ortaya çıkmasının günümüzde dahi gerçekleşmemesi, başlangıçtan beri hiçbir canlının cansız bir şeyden çıkmadığını ve böyle bir şeyin mümkün olmadığını gerektirmez. Nitekim ona göre ilk canlı varlığın başka bir canlıdan tedricen ortaya çıktığı başkaları tarafından kabul edilmektedir. Bu varlığın vücut ve bekasını gerektiren hareketler, sırf fıtratı gereği yapmış olduğu ve kendisine irsî olarak bir şeyin intikal etmemiş olduğu tekâmül nazariyesince de bedihi sayılmaktadır. Demek ki, bir canlının müstakil olarak varlığa gelmesi yalnızca mümkün olmayıp aynı zamanda vaki bir durummuş. Bu fikirleri ortaya koyan Bilmen, insanın re'sen (kendi başına) yaratıldığının neden kabul edilmediğini sorgulamaktadır.[268]

---

[266] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 208.
[267] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 208-209.
[268] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 209.

Bilmen'e göre maddeperestler bir yaratıcının varlığını inkâr ettikleri için bir şeyin tekâmül kanununa tabi olmaksızın mükemmel bir halde varlığa gelmesini uzak bir durum olarak görmektedirler. Fakat yaratıcının varlığını kabul edenlere göre bu uzaklığa mahal yoktur. Ona göre tabiat aleminde canlılığın basitlik halinden ilerlediğini kabul edenler basitlik halinden önce nasıl oluştuğunu araştırmalıdırlar. Nitekim o, canlılığın kendi kendine ortaya çıktığını veya diğer araçlar yolu ile yeryüzüne intikal ettiği yönündeki iddiaların vehim ve hayalden başka bir şey olmadığını söylemektedir. Ona göre canlılığın kendi başına cansız bir varlıktan ortaya çıktığı ve kendi başına tevellüdün olması Louis Pasteur'ün (öl. 1895) meşhur tecrübesi üzerine batıl olunca bir yaratıcı tarafından yaratıldığı ortaya çıkmaktadır.[269]

Bilmen'e göre bitki ve hayvanların yeşermesi ve üremesine dikkatlice bakan biri için canlının re'sen yaratılabilmesini inkara imkân yoktur. Nitekim bir tohumdan kısa zaman içerisinde ne kadar da güzel yapraklar ve renkli çiçekler ortaya çıkmaktadır. Yine rahime düşen bir nutfeden insan gibi bir varlığın doğması müthiş bir tekamüldür. Bilmen'e göre bunlardaki ilahi âdete alıştığımızdan dolayı bunlardaki garipliği hakkıyla takdir edememekteyiz. Yoksa o, böyle bir yeşerme ve üreme ile kendi başına olan yeşerme ve üreme arasında pek bir fark olmadığını söylemektedir. Nitekim ona göre tohumlar ile nutfelerin birer adi sebep olmaktan başka bir özelliği yoktur.[270]

Delillerden ikincisini ele alan Bilmen, kâinatta bir tekâmül ve tenâzu kanununun var olduğunu, her şeyin tekâmül ile çalıştığını ve her zaman zayıfların güçlülerle hayati bir çarpışmada bulunarak yok olmaya yüz tuttuğunu söylemektedir. Fakat bu hal, bitkiler ve hayvanların birbirinden türeme yolu ile ortaya çıkmasını neden gerekli kılsın diye soran Bilmen, ilk başta bütün bitki ve hayvanların en aşağısının yaratıldığını daha sonra diğer tür bitki ve hayvanların ilerleme sureti ile müstakil olarak tabiat sahasına çıkarılmış olmasının caiz olduğunu söylemektedir. Buna göre de zayıf olan türler yok olup yerine güçlü olan türler gelip ilerlemeye devam etmiştir. Bilmen, bunun gibi ihtimaller varken nasıl olur da birtakım varsayımlara ve tamamlanmamış tecrübelere dayanıp yaratılmışların en şereflisi olan insanın hayvanlardan türediğine itikat edilebileceğini sorgulamaktadır.[271]

---

[269] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 209.
[270] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 210.
[271] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 210.

Bilmen, “bitki ve hayvanların ortaya çıkışı, tekâmül kanununun varlığının devamına bağlıdır” denildiğini söylemektedir. Ona göre bundan dolayı bitki ve hayvan silsilesini oluşturan türlerin daima gelişmeyenlerinin yok olup onların yerine gelişenlerinin gelmesi gerekmektedir. O, bu silsilenin en gelişmiş olan türünün ise insana en yakın ve en çok benzeyeni olması gerektiğini söylemektedir. Halbuki ona göre insan türünün kadim ataları olduğu iddia edilen hayvanların birçok gelişmemiş türü günümüzde var olduğu halde gelişmiş olanları yok olmuştur. Nitekim insan ile maymun arasındaki halkayı oluşturup insana daha çok benzeyen bir hayvan türünün yok olduğu hatta bunun iskeletlerinin de pek nadir bulunduğu iddia edilmektedir. Ona göre bu da gösteriyor ki, kainattaki ilerleme ve tekâmül öyle zannedildiği gibi mutlaka birbirinden neş’et etme yolu ile değildir. O, zamanımızda keşfedilen bazı hayvan ve ağaç fosillerine bakıldığında, aynı türe mensup olan bugünkü hayvan ve ağaçlardan daha fazla gelişmiş bir halde olduklarının anlaşıldığını ifade etmektedir.[272]

Bilmen’e göre şayet bitki ve hayvan türlerinin birbirinden silsile halinde türemesi ve gelişmesi hakkında değişmez bir kanun var ise zamanımızdaki bitki ve hayvan türlerinin de böyle bir türeme ve gelişme yaşaması gerekmektedir. Nitekim o, insanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar hiçbir bitki ve hayvanın değişmesi ve başka bir surete dönüşmesinin niçin olmadığını sorgulamaktadır. Ona göre bitki ve hayvanlarının birinin değişmesi yüz binlerce sene tedricen olacağı iddia edilse bile bu durum onun itirazının kıymetini azaltmaz. Çünkü ona göre bu iddia bir tecrübe ve müşahedeye dayanmamaktadır. İkinci olarak bu iddia doğru olsaydı geçmişten beri değişmeye başlamış olan bitki ve hayvanlar olurdu. En azından bunlardan bazılarının tekâmül derecesine ulaştığı zaman insanlık asırlarından birine denk gelirdi. Halbuki ona göre insanlık tarihi böyle bir durumu kaydetmemiştir.[273]

Delillerden üçüncüsünü ele alan Bilmen, bazı hayvanlarda görülen tamamlanmamış uzuvların, türlerin değişimine delaletinin pek zayıf olduğunu söylemektedir. Ona göre bu uzuvların faydaları olup da biz keşfedemiyor olabiliriz. Nitekim o, birçok şeyin yaratılış gayesini henüz anlamadığımızı ifade etmektedir. Bunun yanında ona göre bazı hayvanlarda görülen bir kısım tamamlanmamış uzuvlara bakıp da bununla bütün hayvanlarda bir tekamülün olduğunu iddia etmek doğru değildir. Zira o, bunun bir

---

[272] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 210-211.
[273] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 211.

eksik istikrar hali olduğunu söylemektedir ki ona göre bununla genel bir hüküm verilemez. Muhtemelen bazı yaratıklar hakkında tekâmül kanununa bir dönüşüm olduğu halde bir kısım hakkında geçerli değildir.[274]

Dördüncü delil için ise Bilmen, ceninin bazı devirlerdeki tüylü ve kuyruklu görülmesi, hayvanlar ile insanların benzerliğini ispat edemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre cenin, kendisindeki yaratılış eksikliğinden dolayı hayvanlara benzeyebilir ve bu haldeki benzemenin bir önemi yoktur. Nitekim o insanının mahiyetinin sadece bedenden oluşmadığını ve bu konudaki benzerliğin insanı hayvan silsilesine koyamayacağını ifade etmektedir.[275]

Beşinci delili ele alan Bilmen, insanın haddizatında pek mükemmel bir varlık olduğunu söylemektedir. Ona göre insandaki kemal özelliklere bakıldığında ne kadar müstesna bir varlık olduğu anlaşılacaktır. Bilmen, böyle bir durumda insanda bazı uzuvların fazla veya eksik olduğunu iddia etmenin doğru olmadığını ifade etmektedir. Nitekim ona göre teşrih ilmi (anatomi), insan bedeninin hakkıyla daha tam olarak tahlil edilmediğini itiraf etmektedir. Bundan dolayı Bilmen, hikmetini anlayamadığımız bir uzvun varlık veya yokluğu dolayısıyla insanın yaratılışındaki mükemmel ve güzel özellikleri inkara kalkışmanın ve bunu yaratıcının inkarına delil olarak getirmenin şaşırtıcı bir durum olduğunu söylemektedir.[276]

Bilmen, insanlardaki akıl ve zekanın ve birçok güzel özelliğin varlığı, akıl ve hikmetten mahrum olan tabiatın bir gerçek yaratıcı olamayacağına delil getirilmesi gerekirken, daha işlevinin ne olduğu keşfedilmeyen bir uzvun varlığı veya yokluğu bir yaratıcının inkarına delil olarak getirilmesinin şaşırtıcı olduğunu söylemektedir. O, bu uzvun insanın bedenine arız olan zaaf ve noksandan dolayı dönüşüm yolu ile varlığa gelmiş olması ve bir yaratıcının eseri olmadığının neden gerektiğini sorgulamaktadır. Bilmen, insanın bu dünyada sorunlardan korunmuş olarak yaratılmadığını ve insanların sorunlardan korunmasının yaratılmalarındaki hikmete engel olduğunu söylemektedir. Nitekim ona göre insan, daima değişime uğrayan bir varlık aleminin en zayıf bir cüzü olduğu halde kendisinin değişimden korunmuş olması düşünülemez.

[274] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 212.
[275] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 212.
[276] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 212.

Bunun yanında Bilmen'e göre yaratılış gayesinden haberdar olanlar, bütün âlemde var olan değişimin hikmetini anlar ve açıklayabilirler.[277]

Altıncı delili tahlil eden Bilmen, insanlar ile bazı hayvanlar arasındaki zahiri benzerliğin varlığı, bunlar arasındaki bir ırki yakınlığı asla ispat edemeyeceğini ifade etmektedir. Ona göre insan, canlı olması açısından hayvanlarla ve cisim sahibi olması açısından cansız varlıklar ile aynı cinsten olsa bile bu durum insan, hayvan ve cansız varlıkların bir aileden olmalarını gerektirmemektedir. Çünkü o, insanı diğer varlıklardan ayıran asıl şeyin akıl sahibi olması olduğunu söylemektedir. Ona göre vücut benzerliği ikinci derecede kalmaktadır. Nitekim o, teşrih ilmi ile ilmünnefsin insanların hayvanlardan neşet ettiği iddiasının yanlışlığını ortaya koyduğunu ifade etmektedir.[278]

Bilmen'e göre insan ile hayvanlar arasında bedeni benzerlik olsa da aralarında hem bedenen hem de zihin ve akıl yönünden büyük farklar görülmektedir. Nitekim o, insanların beden açısından hayvanlardan çok farklı olduklarını söylemektedir. Ona göre en kaba vahşilerin bile kavs-i hâcibleri (kaş çıkıntısı) en gelişmiş maymununkinden çok daha azdır. Aynı şekilde çenelerinin uzunluğu da daha azdır. Ona göre insana en çok benzeyen bir maymun çenesi üzerinde yapılan tetkik sonucunda bu hayvanda konuşma kabiliyetinin olmadığı anlaşılmıştır. Ayrıca ona göre hayvanlarda şuur, his ve hayal gibi şeylerin varlığı onlarda bir tür zihnin varlığına delalet ederse de bu asla insanın zihni gibi kemal özelliğine sahip değildir. Hatta Descartes hayvanlarda zihnin varlığını tamamen inkâr etmiştir.[279]

Bilmen, insanın akıl sahibi olmasından dolayı ulvi ve süfli şeyleri bildiğini ve genel durumları (külliyat-ı umûr) tefekkür edebildiğini ifade etmektedir. Bunun yanında ona göre insan, hayati sorunlarla mücadele etme yollarını bulur ve hem kendisini hem de kendisini çevreleyen âlemi keşfeder. Ayrıca ona göre, insan ilim tedvin edip din ve medeniyet fikrine sahip olabilirken hayvanlar için aynı şeyler mümkün olmamaktadır. Bilmen'e göre hayvanların fiillerini talil etmek için "ilmünnefs-i infi'ali" (psikolojik refleks) yeterli olmaktadır. Çünkü ona göre hayvanların bütün fiil ve hareketleri,

---

[277] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri,* 213.
[278] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 213.
[279] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 214.

şu‘uriye-i infi‘aliye (şuursal tepki) hallerindendir. Halbuki o, insanların fiillerini zati tecrübeleriyle ortaya koyan halleri talil ve açıklamak için “ilmünnefs-i teemmüli”ye (düşünsel psikoloji) de ihtiyaç olduğunu söylemektedir. Nitekim Bilmen’e göre insanların fiillerinin ve hareketlerinin bir kısmı tepkisel durumlardan olduğu halde diğer bir kısmı düşünerek yapılan durumlardan ibarettir.[280]

Altı delili tahlil edip ele aldıktan sonra Bilmen, insan ve hayvanlar arasında suret olarak birçok farklar olduğunu ifade etmektedir ki ona göre bu durum, bunların başka türlerden ibaret olup insanların müstakil olarak yaratılmış olduğunu ortaya koymaktadır. O, bunun aksine inanmak için insan türünün varlıklar arasındaki yüksek mevkiinden gafil olması gerektiğini söylemektedir.[281]

Darwin savunucularının çabalarını da ele alan Ömer Nasuhi Bilmen, geçmişten günümüze kadar her zaman için insanların ulviyete meyyal olan ruhunu öldürmek isteyenlerin olduğunu söylemektedir. Ona göre onlar ulvi ruhtan mahrum oldukları için insanlar için de aynısını istemektedirler. O, bundan dolayı bunların amaçlarına ulaşmak için her türlü esbaba tevessül edip, gerekirse sabit hakikatleri veya fenni kanunları bile değiştirmeye çalıştıklarını söylemektedir. Bilmen, Ernest Haeckel’in de bunlardan birisi olduğunu eklemektedir.[282]

Bilmen’e göre Haeckel, Darwin faraziyesine doğruluğu kabul edilmiş bilimsel bir öncülmüş (müsellamat-ı fenniye) gibi bir kesinlik vermek istemiştir. Ona göre Haeckel öyle kesin bir dil kullanmış ki fen erbabı buna şaşırmıştır. Haeckel’e göre bütün âlem-i uzviyetin (organik dünyanın) esası batibiyos (باتيبيوس) denilen “hüveyne-i iptidaiye”dir (gözle görülmeyecek kadar küçük canlı). Genel olarak bitki ve hayvanlar bu canlıdan ortaya çıkmıştır. Bunun yanında insan da bu canlının en mükemmel bir sonucudur. Bilmen, Darwin’in hiç olmazsa ilk canlı hücrenin yaratıcı tarafından yaratıldığını kabul ettiğini söylemektedir. Haeckel ise bunu da kabul etmemiş, canlılığın kaynağının kendiliğinden olduğunu iddia etmiştir.[283]

---

280 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 214.
281 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 215.
282 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 215.
283 Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri,* 215.

Bilmen, Haeckel'in bu felsefi faraziyesine bir fenni hakikat rengini verdikten sonra insanlar hakkında bir nesep ağacı düzenlediğini söylemektedir. Haeckel insan ile cedd-i a'lâ (ilk ata) olarak tanımladığı "hüveyne" arasındaki vasıtaları sınıflandırıp birçok kuyruklu kuyruksuz maymunların ve farklı hayvanların isimlerini yazıp resimlerini ortaya koymuştur. Buna göre insan ile ilk canlı hücre (huceyre-i hayvaniye) arasında yirmi iki mertebe-i nesliye vardır. Fakat o, bu silsileyi oluşturan hayvanlardan bir kısmının tabiat tarafından yok edildiğini söylemektedir. Buna rağmen Haeckel, bu silsilede yok olmuş hayvanları hayal ederek ortaya koymaktadır. Böylelikle canlı silsilesinde kopukluk olmaksızın ilkel, tekâmül etmemiş hüveyneye (hüveyne-i ibtidaiye) kadar gidilmektedir.[284]

Bilmen'e göre Haeckel, insanın nesep silsilesindeki vasıtaları tamamlamak için hayal ettiği hayvanlardan bahsetmektedir. Bir zamanlar bu hayvanları görmüş ve onlarla yaşamış gibi onları iyi bir şekilde tasvir etmektedir. Nitekim insanın atası diye tanımladığı kuyruksuz hayali bir maymun olan "antropoid"in yaşam tarzı hakkında o kadar kesin bilgi vermektedir ki sanki senelerce bu hayvan ile arkadaşlık etmiştir.[285]

Bilmen, tabakatu'l-arz (jeoloji) ilminin böyle bir hayvanı kaydetmediğini söylemekte ve Haeckel'in böyle bir sonuca nasıl ulaştığını sorgulamaktadır. Ona göre Haeckel, bu konudaki açıklamalarını ispat etmek zorundadır. Fakat Bilmen, bunun mümkün olmadığını da eklemektedir. Nitekim bu hayvanların birçoğunun fosillerinin bulunmadığını kendisi de söylemektedir. Bilmen, fosilleri bulunsa bile bununla bu hayvanların silsile halinde birbirinden türemiş olduğunu nasıl kestirilebileceğini sorgulamaktadır. Bilmen'e göre Haeckel, burada kendi nazariyesini fenni tecrübelere dayandırıp bir taraftan fenni hakikatleri değiştirmeye çalışırken diğer taraftan kuyruklu maymunlardan bir kısmının rüşeymini (embriyosunu) insana benzeyen kuyruksuz jibon maymununun embriyosu diye kitabına eklemiştir. Ayrıca diğer hayvan resimlerinin birçok tarafını kendi faraziyesini destekleyecek şekilde değiştirmiştir. Fakat böyle bir işe kalkışınca tabiiyyun (natüralistlerin) ve bilim adamlarının sorgulamasına ve saldırısına uğramıştır. Bilmen'e göre bu baskılar sonucunda suçunu itiraf eden Haeckel, fikirlerini yaymak için bilimsel gerçekleri ve birçok embriyo resimlerini değiştirdiğini söylemiştir. Bundan dolayı Bilmen, Haeckel'in kendi

---

[284] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 215-216.
[285] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 216.

konumunu kaybettiği gibi, Darwin ekolüne de öldürücü bir darbe indirdiğini söylemektedir.[286]

Yukarıda Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı ve Darvinizm'i eleştirdiği eseri hakkında kısaca bilgi verip ardından Darvinizm'e dair eleştirilerini detaylıca ortaya koyduk. İlk olarak Âdem'in yaratılma meselesini ele alan Bilmen, insanların ilk babasının Âdem olduğunu söyleyip bunu ayetlerle desteklemektedir. Ardından Bilmen, kâinatta bir tekâmül kanununun kabul edilebilir olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu kanunun yanlış telakki edilmesi ve yanlış açıklanması onun itiraz ettiği durumdur. Sonrasında Bilmen, Darwin ve savunucularının delillerini ortaya koyduktan sonra o delilleri sırasıyla ele alıp eleştirmektedir. Bu bağlamda altı delili tahlil ettikten sonra Bilmen, insan ve hayvanlar arasında şekilsel olarak birçok farklar olduğunu belirtmektedir ki ona göre bu durum, bunların başka türlerden ibaret olup insanların özel olarak yaratılmış olduğunu ifade etmektedir. Devamında Bilmen, Haeckel'in Darwin faraziyesine doğruluğu kabul edilmiş fenni bir öncülmüş gibi bir kesinlik vermek istediğini ortaya koyup bunun kabul edilebilir bir yaklaşım olmadığını belirtmiştir.

4.6. Bölüm Değerlendirmesi

Bu değerlendirmemizde, Darvinizm'e reddiye yazanların getirdikleri eleştirilerin benzer ve farklı yanlarını ortaya koymaya çalışacak ve buna ilaveten bu eleştirilerin güçlü ve zayıf yönlerine değineceğiz. Böylece yukarıdaki sıralamayı göz önünde bulundurarak sırasıyla eleştirileri ortaya koymaya çalışacak ve aynı eleştiriyi yapanları bir arada zikredip farklı eleştirileri yukarıdaki sıralamayı gözeterek belirtmeye çalışacağız.

Ali Sedad, ilk olarak tabiatçıların ecsam-ı âliyenin yaratılış biçiminde farklı görüşler ortaya koyduğundan dolayı onları bu açıdan eleştirmektedir. Nitekim onların mesele için yararlı olabilecek bir neticeye ulaşamadıklarını belirtmektedir. Aynı şekilde Ali Sedad, onların türleri birbirinden ayırma ve sınıflandırmada da farklı görüşler beyan ettiklerini söylemektedir. Bunun yanında Hasîrîzâde de tabiatçıların öğrencilerinin kendi hocalarının düşüncelerini desteklemeyip başka fikirleri beyan ettiklerini

[286] Bilmen, *Muvazzah İlmi Kelam Dersleri*, 216-217.

söylemektedir. Onların bu ihtilaflarını onlara karşı bir delil olarak kullanarak onların fikirlerinin zayıflığına işaret etmek isteyen Ali Sedad ve Hasîrîzâde'nin bu yöntemleri güçlü görülmeyebilir. Nitekim bir konuda ihtilafların olması durumu o meselenin zayıflığına veya yanlışlığına işaret etmeyebilir.

Ali Sedad ve Hasîrîzâde'nin Darvinizm'e ortak getirdiği eleştiriden bir tanesi, yeniden bir türün oluştuğunun hiç görülmediği düşüncesidir. Onlara göre eğer bütün canlılar bir asıldan geliyor ise hali hazırda bulunan türlerin arasında ara formların bulunması gerekirdi. Ayrıca Hasîrîzâde, "bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra bir başka şey olur" fikrinin doğru olmadığına ara formun olmaması durumunu delil olarak getirmektedir. Böylece Ali Sedad ve Hasîrîzâde, Darvinizm'in ortak ata fikrini eleştirmektedirler.

Âdem'in Allah tarafından olağanüstü bir şekilde yaratıldığını açık bir şekilde belirten Ali Sedad, İsmail Ferid, Hasîrîzâde Elif Efendi, İsmail Fenni Ertuğrul ve Ömer Nasuhi Bilmen böylece insanın başka bir canlıdan evrilmediğini ortaya koymaya çalışıp insanın ilk atasının Âdem olduğunu savunmuşlardır. Ardından Hasîrîzâde, İsmail Fenni ve Bilmen görüşlerini savunmak için Âdem'in Allah tarafından yaratıldığına dair ayetler zikretmişlerdir. Onların bu tutumu meselenin dinî ve itikadi açıdan önemini ortaya koymaktadır. Havva'nın da Allah tarafından olağanüstü bir şekilde yaratıldığını savunan bu kişiler böylece insanlık için ilk ailenin oluştuğunu söylemektedirler. Reddiye yazanlar Âdem ve Havva'nın nerede yaratıldıklarını belirtseler de ne zaman yaratıldıklarına dair bir malumat zikretmemişlerdir.

Hasîrîzâde, İsmail Fenni ve Bilmen tekâmül fikrini açıklayıp bunun doğada olabileceğini kabul etmişlerdir. Bu fikrin tabiatçılar tarafından kendi görüşlerini desteklemek için kullandıklarını belirten Hasîrîzâde ve Bilmen tabiatçıların bu tutumunu doğru bulmayıp tekâmül fikrinin aslında Allah'ın varlığına delil olarak kullanılabileceğini söylemektedirler. Ali Sedad ve İsmail Ferid ise reddiyelerinde tekâmül fikrine pek değinmemişlerdir.

Reddiyelerinde insanın başka bir canlıdan evirildiğini kabul etmeyen bu beş kişiden Hasîrîzâde, maymunun insanın ilk hali olamayacağını belirtmektedir. Çünkü ona göre insan kendisine has bazı ayırıcı özelliklere sahipken maymun da kendisine has bazı

özelliklere sahiptir. Bu durumdan dolayı Hasîrîzâde, onların birbirinden farklı iki varlık olduğunu ifade etmektedir. Bunun yanında Hasîrîzâde, insanın maymundan geldiği fikrinin insan için hakaret mesabesinde bir yakıştırma olduğunu belirtmektedir. Burada Hasîrîzâde, insanın maymundan evirildiği zannı ile böyle bir eleştiri yapmış olsa da aslında Darvinizm'de insanın doğrudan maymundan evrildiği fikri ortaya konulmamıştır. İsmail Fenni de burada Darwin'in insanın tesadüfen doğal seçilim ile ortaya çıktığını iddia etmesini anlamlı olmadığını belirtmektedir. Nitekim ona göre doğanın seçme kabiliyeti olmadığı için istenilen özelliği seçmede çokça engellerle karşılaşacaktır. Bunun yanında Darvinizm'i savunanların ortaya koyduğu "insan ile maymunun bir asıldan olduğu ve zamanla farklılaştığı" fikri de İsmail Fenni tarafından kabul edilmemektedir. Nitekim ona göre her ne kadar bu iki canlı birbirine benzese de aralarında büyük bir fark vardır. Bilmen de Darvinizm savunucularının bu iddiasını açık naslara muhalefetinden dolayı kabul etmemektedir.

Hasîrîzâde, tabiatçıların eşyanın tamamının birbirinden çıktığı iddiasını kabul etmeyip buna karşılık hukemâ tarafından icma edilmiş bir kaide olan "her şey kendi cinsi dışındakini tevlit etmez" kaidesini delil olarak getirmektedir. İsmail Fenni burada ilk türlerin yaratılmasının Allah tarafından olduğunu belirtip konu hakkındaki farklı görüşleri de zikretmiştir. Bilmen de bu bağlamda ilk başta bütün bitki ve hayvanların en aşağısının yaratıldığını ardından diğer tür bitki ve hayvanların ilerleme koşulu ile özel olarak tabiat sahasına çıkarılmasının mümkün olacağını belirtmektedir. Ona göre bundan sonra da zayıf olanlar yok olup güçlü olanlar varlığını sürdürmüştür.

Reddiye yazan diğer kişilerden farklı bir delil ortaya koyan Hasîrîzâde, Darwin ve savunucularının insanın maymundan evrildiğini savunmalarını akıl dairesinden çıkmak olarak tanımlamaktadır. Bunun da dalgınlıktan veya herhangi bir sebepten değil de zihnin çok meşgul olmasından dolayı beyinde oluşmuş bir hastalıktan kaynaklandığını belirtmektedir. Ona göre beyindeki bilinmeyen hastalık beynin düşünüp karar vereceği sırada devreye girip sağlıklı bir karar vermesine engel olmaktadır.

Canlıların uzuvlarının değiştiğini ve onların arasında bir uygunluğun olduğunu belirten Darvinizm savunucularına karşı İsmail Fenni, böyle bir durumun canlıyı doğada tehlikelere karşı savunmasız bir duruma koyabileceğini ifade etmektedir.

Nitekim ona göre değişim esnasında henüz tamamlanmamış bir canlı diğer canlılara karşı savunmasız bir durumda kalmaktadır. Dolayısıyla İsmail Fenni, onların bu düşüncesini reddetmektedir. Buna benzer olarak Bilmen de bazı canlılarda görülen tamamlanmamış uzuvların, türlerin değişimine işaret etme konusunda zayıf olduğunu söylemektedir. Ona göre bu uzuvların keşfedemediğimiz bazı faydaları olabilir ki o, birçok şeyin yaratılma amacını daha anlamadığımızı belirtmektedir.

Reddiye yazan diğer kişilerden farklı olarak İsmail Fenni, Darwin'in "sabit bir ortamda bile değişim olunca bazı fertlerin diğerlerinden üstün olabilmesi için bazı arızalar ortaya çıkmalıdır. Böylece bazı hayvan türlerinin değişimi gözlemlenmesi gerekmekteydi." fikrini eleştirmektedir. İsmail Fenni'ye göre böyle bir değişim gözlenmemektedir. Bazı şahıslarda siyahlık ve fazla parmak gibi bazı durumlar ortaya çıksa da bunlar irsiyet ile hayat bulmayıp yok olmaktadır. İsmail Fenni'ye göre canlılardaki rekabet ve doğal seçilim kanunlarının etkileri bir türün değişiminden çok o türün korunmasında etkili olmaktadır. Yine İsmail Fenni'yi reddiye yazan diğer kişilerden ayıran başka bir eleştirisi de şudur: Darwin, doğanın değişmesini de tesadüf olarak meydana gelen faydalardan saymaktadır ki ona göre bu değişim tedrici ve tesadüfidir. Arıların petek, kovan veya başka bir şekilde farklı durumlarda bal ve petek yapmasını buna delil olarak getirmektedir. Yukarıda buna detaylı olarak karşılık veren İsmail Fenni, tabiatın işleyişinin bazı özel durumlarda biraz değişmesi her çeşit hayvana özel başlangıç seviyesinde bir tabiat işleyişinin olmadığını elbette ispat edemeyeceğini belirtmektedir. Bunun yanında hem Darvinizm savunucularına getirdiği eleştirileri sistemli bir şekilde ortaya koyması hem de Darvinizm'i eleştiren başka kişilerin görüşlerini zikrederek kendi düşüncelerini desteklemesi, eleştirilerini daha güçlü bir şekilde ortaya koyması, açısından İsmail Fenni reddiye yazan diğer kişilerden ayrılmaktadır.

Reddiye yazan diğer kişilerden farklı olarak Bilmen, ilk canlının ortaya çıkış meselesini ele alıp insanın da re'sen (kendi başına) yaratıldığını ortaya koymaktadır. Bunun yanında insan ile hayvanın benzerliği konusunda da reddiye yazanlardan farklı olarak cenin örneğini ele almaktadır. Ona göre ceninin bazı devirlerde tüylü ve kuyruklu görülmesi, hayvanlar ile insanların benzerliğini ispat edemeyeceğini belirtmektedir. Son olarak da Bilmen, insanın mükemmel bir varlık olduğu konusunu ele alarak yine reddiye yazan diğer kişilerden farklı bir bakış açısı ortaya koymaktadır.

Yine Bilmen de Darvinizm'e yaptığı eleştirileri daha sistemli bir şekilde ortaya koyarak reddiye yazan diğer kişilerden biraz daha güçlü eleştiriler ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak Darvinizm'e reddiye yazan kişiler çoğunlukla birbirine benzer eleştiriler yapmışlardır. İsmail Fenni Ertuğrul ve Ömer Nasuhi Bilmen Darvinizm'e daha kapsamlı ve sistemli eleştiriler getirmişlerdir. Reddiye yazan kişiler çoğunlukla akli deliller ortaya koyarken Âdem'in yaratılması meselesinde genellikle naklî delillere başvurmuşlardır. Böylece bu kişilerin gerek itikadi olarak önemli bilgiler ortaya koymaları açısından gerekse Darvinizm gibi bir akımı tartışıp eleştirmeleri açısından Yeni İlm-i Kelâm'a önemli katkıları olmuştur.

BÖLÜM V

SONUÇ

Darvinizm'in Osmanlı'ya girmesinden sonra bazı Osmanlı aydınları bu felsefi akıma reddiyeler yazmışlardır. Bu kişilerden Ali Sedad, tabiatçıların ecsâm-ı âliyenin yaratılış biçiminde ihtilafa düşmelerini onlara karşı bir eleştiri olarak ortaya koymaktadır. Nitekim o, hiçbirinin meselenin işine yarayacak bir sonuca varamadığını ifade etmektedir. Bunun yanında Ali Sedad'ın Darwin'e getirdiği önemli eleştiri olarak yeniden bir türün oluştuğunun hiç görülmemesi durumudur. Burada günümüzde geçiş formlarının olmaması ve iki farklı türden doğan bir canlının üreme özelliğinin olmaması durumlarını örnek veren Ali Sedad, bu durumların Darwin'in sistemine bir eleştiri olarak yöneltilebileceğini belirtmektedir. Tabiatçıların bitki ve hayvanları sınıflandırırken, bu sınıflandırmadan hiçbirine dahil olmayan ara türler olduğunu iddia etmeleri Ali Sedad'a göre genel evrim teorisi açısından oldukça problemli bir durumdur. Bu bakımdan, tabiatçıların evrim konusundaki görüşlerinin pek çok ihtilaf barındırdığını belirten Ali Sedad, Darwin'in görüşlerini kesin bir bilgi olarak kabul etmek için yeterli veriye ulaşılmadığını dile getirmektedir. Her ne kadar Ali Sedad'ın söz konusu ihtilaflardan yola çıkarak formüle ettiği eleştiri kendi dönemi için güçlü ve tutarlı gözükse de çağdaş evrim teorisinin geldiği noktada bu itirazlar büyük ölçüde zayıflamıştır. Çünkü şu an için her tür ara tür olarak kabul edilmektedir.

Darvinizm'i eleştirenler arasında öne çıkan bir başka düşünür İsmail Ferid'dir. Kendisi Âdem'in yaratıldığı lehine nakli ve akli delillerin olduğunu öne sürmüştür. Nitekim ona göre Kur'an-ı Kerim'e bakılarak Allah'ın bizi yarattığı anlaşılmaktadır. Ayrıca İsmail Ferid'e göre şayet Âdem yaratıcı tarafından yaratılmamış olup doğal bir şekilde ortaya çıkmış olsaydı, bu durumda üç imkânsız durumdan birinin olması gerekirdi. Buna göre ya bitkilerden bitecek ya hayvanlardan doğmuş olacak ya da ipek böceğinin kelebeğe dönüşmesi gibi herhangi bir türden dönüşecekti ki İsmail Ferid'e göre bu ihtimallerin üçü de imkansızdır. Bunlara dayanarak İsmail Ferid, Âdem'in tabiat yolu ile ortaya çıkmadığı için yaratılmış olması gerektiğini söylemektedir. İsmail Ferid'in

Allah'ın Âdem'i yarattığına dair ortaya koymuş olduğu akli ve nakli deliller, din-bilim ilişkisinin mümkün olduğunu ortaya koyması açısından önemlidir. Bunun yanında Ali Sedad ve İsmail Ferid her ne kadar önemli eleştiriler yapmış olsalar da bu eleştirileri Darvinizm'e reddiye yazan alimlerin eleştirileri kadar kapsayıcı olmamıştır.

Çalışmamız bağlamında, Darvinizm'e eleştiriler getiren bir başka isim de Hasîrîzâde Elif Efendi'dir. Kendisinin en önemli çıkış noktası tekâmül nazariyesidir. Ona göre bütün âlemde varlığın oluşumu tekâmül kanunlarına bağlı olarak gelişmektedir. Tekâmülün varlığı konusunda ehl-i nazar ve ehl-i hikmet arasında bir tartışmanın olmadığını söyleyen Hasîrîzâde, asıl tartışmanın tekamülün keyfiyeti ve şekli hakkında olduğunu söylemektedir. Bu bakımdan tekâmül ne aklen ne de şer'an inkâr edilebilir. Nitekim Hasîrîzâde, Kur'an ve sünnette de tekamülü reddeden bir hükmün olmadığını dile getirmiştir.

Çalışmamızda gösterildiği üzere Hasîrîzâde, tekâmül nazariyesi için Darwin görüşünü kabul ve reddeden iki grubun ortaya çıktığını dile getirmiştir. Ona göre reddedenler belki dine muhalif olduğu için reddetmektedirler. Kabul edenler ise günün teknoloji ve ilmine aykırı hareket etmemek için kabul etmektedirler. Bundan dolayı Hasîrîzâde iki tarafın da aynı taassupla tutumlarını ortaya koyduklarını söylemektedir. Bunun yanında Hasîrîzâde'ye göre Darwin nazariyesi tekâmül kanununu ispat ve kabul ettiği için reddedilemez. Nitekim yukarıda değindiği üzere Hasîrîzâde, tekâmül kanununun akla ve şer'e aykırı olmadığını zikretmektedir. Fakat Darwin nazariyesindeki "bir şey tekâmül ede ede bir zaman sonra bir başka şey olur" görüşünü kabul etmemektedir. İnsanın aslen maymun olup tekâmül ede ede sonunda insan olduğu konusu gibi ki Hasîrîzâde bunun aklen, hikmeten ve dinen doğru olmadığını söylemektedir.

Hasîrîzâde'ye göre şayet Darwin nazariyesi doğru olsaydı halihazırda insan ve maymun arası bir geçiş türünün olması ve yarı insan yarı maymun bir türün var olması gerekirdi. Fakat ona göre tabiat aynı tabiat ve maymun da aynı maymun olarak durmaktadır. Bunun yanında Hasîrîzâde'ye göre insanın hangi tabaka ve sınıftan olursa olsun haline ve derecesine göre bir izzeti nefsi vardır. Nitekim ona göre insan insanlığını unutup da "Ben maymunun torunuyum" demeyi ortaya koyan bir felsefeyi kabul etmez. Fakat Hasîrîzâde burada insanın maymundan geldiğini zannetse bile homo türlerini ve sapiensi göz önünde bulundurmamaktadır veya onları da maymun

ya da insan olarak kabul etmektedir. Âdem'in yaratılışı meselesinde de nerede ve nasıl yaratıldığını ele alırken ne zaman yaratıldığını belirtmemektedir. Bununla birlikte Darvinizm'e kapsayıcı bir şekilde eleştiriler yapan Hasîrîzâde, İsmail Fenni Ertuğrul ve Ömer Nasuhi kadar sistemli ve güçlü eleştiriler yapamamıştır.

Ele aldığımız literatür çerçevesinde, insanların maymundan geldiği çoğunlukla Darwin'e nispet edilse de İsmail Fenni Ertuğrul, Darwin'e nispet edilen bu fikrin ona ait olmadığını bilmektedir. Bunun yanında o nispeti yapanlara karşılık insanın doğrudan maymundan gelemeyeceğini de ifade etmektedir. Nitekim ona göre insan maymuna göre daha fazla faydalı özelliğe sahip olduğu için maymunu yok etmesi gerekirdi. Ayrıca İsmail Fenni, Darwin'e ait olan "insan ile maymunun, sonu gelmiş olan bir asıldan geldiği" fikrinin de farkındadır. Bu durumda maymunlar insanların amcazadeleri sayılmaktadır. Fakat İsmail Fenni, Darwin'in teorisini sağlam deliller üzerine inşa etmemesini eleştirir. Nitekim İsmail Fenni'ye göre doğanın iradesi olmayıp seçim yapamadığı için üstünlük sağlayan özelliklerin gelişip bir sonraki nesle aktarılmasının tesadüfen olması imkansızdır. Bunun yanında evrim teorisinde bulunan milyonlarca sene gibi kapalı olan ifadeler ve ara türler hakkında kesin bir delilin bulunmaması İsmail Fenni'ye göre teori için zayıflık teşkil eden durumlardır. Fakat İsmail Fenni, evrim teorisinin Tanrı'nın varlığını reddetmeyi gerektirmediğini belirtmektedir. Ayrıca onun maddecilerin amaçsız ve tesadüfi varoluş iddialarına delil olarak evrimi kullandıkları yönündeki tespiti bilim ve din ilişkisi açısından ortaya konulan tartışmalar için önem arz etmektedir. Son olarak İsmail Fenni, Darvinizm'e sistemli, güçlü ve kapsayıcı eleştiriler yapmıştır.

Çalışmamızda ele aldığımız bir başka isim Ömer Nasuhi Bilmen idi. Kendisi Âdem'in ilahi kudret ile topraktan ve sudan bedenleştirilerek ruhu üflenmiş olup diğer yaratılmışlardan üstün olduğunu söylemektedir. İnsanın evrim sürecinde tesadüfen bir takım nesil mertebelerini kat ettikten sonra bir dönüşüm sonucu olarak insan türüne dönüştüğü noktasındaki iddia, Bilmen'e göre hayaller ve tahminlere dayalı, canlılığın kaynağını açıklama ve tahlil edebilme özelliğinden mahrum bir faraziyeden başka bir şey değildir. Nitekim Bilmen, pek çok dinî nassın, insanın müstakil bir tür olarak varlık sahasına geldiğini ifade ettiğini düşünmektedir. Ayrıca Bilmen, insanlık silsilesinin geçmişe doğru sonsuz bir şekilde uzaması mümkün olmadığından bir başlangıcın olması zaruri olduğunu ifade etmektedir. Zaten ona göre insaniyet devresinin bitkiler

ve hayvanlar devrelerinden sonra varlığa gelmiş olduğunu jeoloji ilmi de göstermektedir. Bilmen, dinî naslara dayanarak Allah'ın yeryüzünde insanlardan ilk olarak Âdem'i yarattığını ifade etmektedir. Âdem'in yaratılışından sonra Havva'nın yaratıldığını söyleyen Bilmen, böylelikle insanlığın ilk ailesinin tesis edildiğini ifade etmektedir. Ona göre bunların hangi tarihte olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Bilmen, Âdem ve Havva'nın yaratıldığını, akli ve naklî delillerin güçlü bir şekilde ortaya koyduğunu söylemektedir. Yine de Bilmen, her şeyin bir değişim ve dönüşüm geçirdiğini; böylelikle kâinatta bir tekâmül kanununun kabul edilebilir olduğunu ifade etmektedir. Fakat bu kanun yaratıcının var olduğu iddiasının lehine delil olarak gösterilebilecekken onun var olmadığı iddiasının lehine delil olarak gösterilmeye çalışılmaktadır. Bilmen de bu kanunun böyle yanlış telakki edilmesine karşı çıkmaktadır. Bilmen'in bu yaklaşımı din ve bilimin çatışmadığı görüşünü desteklemektedir. Çünkü o, evrimin yaratıcının varlığının ispatına delil olarak getirebileceği kanaatindedir.

Sonuç olarak Osmanlı'nın son döneminde Batı'daki gelişmelerden haberdar olan Osmanlı aydınları İslâm medeniyetinin ilerlemesi için Batı'nın bilim ve tekniğine ihtiyaç duyulduğu konusunda fikir beyan etmişlerdir. Bu bağlamda Batı'nın evrim hakkındaki görüşlerini olduğu gibi kabul eden bazı Osmanlı aydınları bunları dinî açıdan değerlendirmeden nakletmişlerdir. Bu duruma karşılık evrimi dinî açıdan değerlendiren bazı Osmanlı aydınları ise Darvinizm'e reddiyeler ortaya koymuşlardır. Darvinizm'e yazılan bu reddiyelerdeki genel kanı Darwin'in görüşlerinin bir varsayım olduğu yönündedir. Nitekim Darvinizm'e yazılan reddiyeler kısmında ele aldığımız kişilerin beyan ettiği üzere Darwin'in evrim görüşünü desteklemek adına ortaya koyduğu deliller kesin olmadığı için onun görüşleri de ispatlanmış sayılamaz. Bunun yanında reddiyelerden ulaştığımız sonuç şudur ki: Şayet ileride Darwin'in görüşleri için kesin deliller bulunacak olursa da onun görüşü Tanrı'nın varlığını ispat etmeye engel oluşturmamaktadır. Dolayısıyla evrim teorisinin doğruluğunun ispatlanması durumunda Tanrı'nın var olmadığı ispatlanmış olmayacaktır. Bilakis evrim teorisinin varlığı Tanrı'nın varlığı için delil olarak kullanılabilir. Çalışmamızın dördüncü bölümünden anlaşıldığı üzere Osmanlı düşüncesini genel olarak etkileyen Darvinizm akımına karşı ortaya konulan bu fikirler Yeni İlm-i Kelâm dönemindeki tartışmalara zemin oluşturmuştur.

REFERANSLAR

Abdüllatif Harputi, *Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi'l-İslâm*. İstanbul: Necm-i İstikbal Matbaası, 1330.

Ağra, Coşkun vd. "Ertuğrul, İsmail Fenni". *Yaşamları ve Yapıtlarıyla Osmanlılar Ansiklopedisi* 1. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1999.

Ahmed Midhat. "İnsan". *Dağarcık* 2. İstanbul: 1288, 40-52.

Ahmed Midhat. "İnsan". *Dağarcık* 4. İstanbul: 1288, 99-114.

Ahmed Nebil vd. *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer*. sad. İnan Kalaycıoğulları - İsmail Dinçarslan. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.

Ahmed Nebil vd. *Nietzsche Hayatı ve Felsefesi*. sad. Mahmut Arlı - Ali Utku. Konya: Çizgi Kitabevi, 2013.

Akgün, Mehmet. *Materyalizmin Türkiye'ye Girişi ve İlk Etkileri*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 1988.

Akten, Sümeyye. *Yeni İlm-i Kelam Bağlamında Madde ve Kuvvet Adlı Esere Yazılan Reddiyeler*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2021.

Akün, Ömer Faruk. "Hoca Tahsin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ağustos 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/hoca-tahsin

Ali Sedad. *Kavâ'idu't-Tahavvulât fî Harekâti'z-Zerrât*. İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1300.

Alkan, Mehmet Ö. "Osmanlı'da Darvinizm ve Evrim Kuramlarına İlgi Üzerine…". *Academia*. 15 Ocak 2023. https://www.academia.edu/36708078/Osmanlı_da_Darwinizm_ve_Evrim_Kuramlarına_İlgi_üzerine_pdf

Alpyağıl, Recep. *Evrim ve Tasarım Gelen-eksel Çağdaş Metinler Seçkisi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2013.

Atsız, Nihâl vd. *Türk Ansiklopedisi* 26. Ankara: Milli Eğitim Basımevi, 1977.

Azamat, Nihat. "Elif Efendi, Hasîrîzâde". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 25 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/elif-efendi-hasirizade

Bayrakdar, Mehmet. "Tekâmül Nazariyesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 10 Mayıs 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/tekamul-nazariyesi

Berkes, Niyazi. *Türkiye'de Çağdaşlaşma*. haz. Ahmet Kuyaş. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2021.

Bilgili, Alper. *Darwin ve Osmanlılar*. İstanbul: Vadi Yayınları, 2018.

Bilmen, Ömer Nasuhi. *Muvazzah İlm-i Kelam Dersleri*. İstanbul: Evkâf-ı İslâmiyye Matbaası, 1339-1342.

Bolay, Süleyman Hayri. "İsmail Fenni Ertuğrul". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 26 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ismail-fenni-ertugrul

Bulğen, Mehmet. "Osmanlı Yeni İlm-i Kelâmında Materyalizm Eleştirileri". *Bilimname Düşünce Platformu* XXX/1 (2016), 391-433.

Burkhardt, Frederick. *Charles Darwin's Letters A Selection: 1825-1859*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.

Burkhardt, Richard. "Lamarck, Evolution, and the Inheritance of Acquired Characters". *Genetics Society of America* CXCIV (2013), 793-805.

Büchner, Louis. *Madde ve Kuvvet*. çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil. Dersaâdet: Dersaâdet Kütüphanesi, [t.y.].

Darwin, Charles. *Otobiyografi*. ed. Nora Barlow. çev. Serda Brauns. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2017.

Darwin, Charles. *Türlerin Kökeni*. çev. Öner Ünalan. Ankara: Sol Yayınları, 1970.

Darwin, Francis. *Charles Darwin Yaşamı ve Mektupları*. çev. Hüsen Portakal. İstanbul: Düşün Yayıncılık, 1996.

Demir, Remzi vd. "Osmanlı'da Evrim: Ecdâdın Darvin'le İmtihanı". *Bilim ve Ütopya* 269 (Kasım 2016), 1-42.

Doğan, Atila. *Osmanlı Aydınları ve Sosyal Darwinizm*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Dursunoğlu, İsmail. "Sosyal Darwinizm". *Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* VI/1 (2016), 210-221.

Edhem Necdet. *Evrim ve Kanunları*. haz. Kudret Emiroğlu - Ergi Deniz Ersoy. İstanbul: Bilim ve Gelecek Kitaplığı, 2022.

Edhem Necdet. *Tekâmül ve Kanunları*. İstanbul: Matbaa-i İctihâd, 1329.

Ethem Bakar. *İrade Terbiyesi*. haz. Ömer Faruk Can. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2023.

Gültekin, Deniz. *Osmanlı Düşünce Dünyasında Evrim Teorisi Tartışmaları*. İstanbul: Urzeni Yayınevi, 2022.

Haeckel, Ernst. *İnsânın Menşe'i Nesl-i Beşer*. çev. Ahmed Nebil. Konya: Çizgi Kitabevi, 2015.

Haeckel, Ernst. *İnsanın Menşei Nesl-i Beşer*. çev. Ahmed Nebil. Dersaadet: Matbaa-i Nefaset, [t.y.].

Haeckel, Ernst. *Vahdet-i Mevcud: Bir Tabiat Aliminin Dini*. çev. Baha Tevfik - Ahmed Nebil. İstanbul: Matbaa-i Kader, [t.y.].

Hanioğlu, M. Şükrü. "Abdullah Cevdet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ağustos 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/abdullah-cevdet

Hartmann, Eduard. *Darvinizm*. çev. Memduh Süleyman. İstanbul: Gayret Kütübhanesi Necm-i İstiklal Matbaası, 1329.

Hasirizâde Mehmed Elif Efendi. *İrşadü'l-Gavin bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darwin*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, No. 456, 1925.

Hoca Tahsin. *Târîh-i Tekvîn Yâhûd Hilkat*. çev. Remzi Demir vd. Konya: Çizgi Kitabevi, 2011.

Hoca Tahsin. *Tarih-i Tekvîn Yahud Hilkat*. İstanbul: Şirket-i Hayriyye Matbaası, 1320.

İbanoğlu, Fulya. "Terakki ve Tekâmül Meselesine Tekkeden Yükselen Bir Ses: "Darvin'e Cevab İrşadu'l-Ğavîn Bi-Reddi Nazariyeti Feylesof Darvin" İsimli Risalenin Çeviri Yazısı ve Tahlili". *Academia*. 30 Ocak 2023. https://www.academia.edu/67788106/Terakki_Tekâmül_Meselesine_Tekkeden_Yükselen_Ses_Darvin_e_Cevab_İrşadu_l_Ğâvîn_Bi_Reddi_Nazariyeti_Feylesof_Darvin_İsimli_Risalenin_Çeviri_Yazısı_ve_Tahlili

İbn Ebi Cumhur. *Avâli'l-leâlî*. IV. 25 Eylül 2023. https://ar.lib.eshia.ir/11013/4/98

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. *Son Asır Türk Şairleri* I. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1988.

İsmail Fennî. *Maddiyyûn Mezhebinin İzmihlâli*. İstanbul: Orhaniye Matbaası, 1928.

İsmail Ferid. *İbtâl-i Mezheb-i Mâddiyyun*. sad. Ali Utku - Abazar Sepehri. Konya: Çizgi Kitabevi, 2012.

İsmail Ferid. *İbtâl-i Mezheb-i Maddiyyûn*. İzmir: Ahmed Celâdet ve Şürekâsı, 1312.

İzmirli İsmail Hakkı. "Yeni İlm-i Kelam". *Sebîlu'r-Reşâd XXI/528-529* (1339).

Jordanova, Ludmilla. *Lamarck*. Oxford: Oxford University Press, 1984.

Kalaycıoğulları, İnan. "Ahmed Nebil ve İnsanın Menşei". *Dört Öge Dergisi* 6 (2014), 87-130.

Kalaycıoğulları, İnan - Akgündüz, Batuhan. “Osmanlılar ve Lamarck”. *Bursa Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi* I/4 (2022), 448-465.

Kalaycıoğulları, İnan. “Subhî Edhem ve Lamarckizm Adlı Eseri”. *Academia*. 20 Ocak 2023. https://www.academia.edu/10954271/SUBHÎ_EDHEM_VE_LAMARCKİZM_ADLI_ESERİ_İNAN_KALAYCIOĞULLARI

Kaya, Asım. *Darwin'in Müslüman Öncüleri -Anakronik Bir Okumanın Felsefi Eleştirisi-*. Ankara: Eskiyeni Yayınları, 2022.

Kur'an Yolu. Erişim 20 Nisan 2023. https://kuran.diyanet.gov.tr/

Mehmed Münif Paşa. “Karıncaların Sanat ve Medeniyeti”. *Mecmua-i Fünun* 30 (1281).

Okay, M. Orhan. “Ahmed Midhat Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Ağustos 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ahmed-midhat-efendi

Okay, M. Orhan. “Beşir Fuad”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 27 Ağustos 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/besir-fuad

Öner, Necati. “Ali Sedad”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.* Erişim 26 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/ali-sedad

Özdinç, Rıdvan. *Akıl İrade Hürriyet: Son Dönem Osmanlı Dini Düşüncesinde İrade Meselesi*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2020.

Özervarlı, M. Sait. *Kelâmda Yenilik Arayışları XIX. Yüzyıl Sonu-XX. Yüzyıl Başı*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019.

Packard, Alpheus Spring. *Lamarck, the Founder of Evolution: His Life and Work*. New York & London: Dodo Press, 1901.

Ruse, Michael. “Charles Darwin's Theory of Evolution: An Analysis”. *Journal of the History of Biology* VIII/2 (1975), 219-241.

Spencer, Herbert. *First Prnciples*. Cambridge & New York: Cambridge University Press, 2009.

Stefoff, Rebecca. *Charles Darwin And the Evolution Revolution*. New York & Oxford: Oxford University Press, 1996.

Sürüri, Ahmet. *Taşköprizade'nin el-Meâlim'i ve Kelâmî Görüşleri*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2011.

Subhi Edhem. *Hayat ve Mevt*. İstanbul: Çizgi Kitabevi, 2014.

Subhi Edhem. *Lamarkizm*. Dersaâdet: Nefaset Matbaası, 1330.

Taylor, Michael. *The Philosophy of Herbert Spencer*. London: Continuum International Publishing Group, 2007.

Uçman, Abdullah. "Baha Tevfik". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 28 Ağustos 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/baha-tevfik

Yaran, Rahmi. "Bilmen, Ömer Nasuhi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 25 Ekim 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/bilmen-omer-nasuhi

Yaşa, Gökhan. "Herbert Spencer Sosyolojisinde Sosyal Evrimcilik ve Liberalizm Etkileri". *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi* 10 (2018), 593-605.

Yavuz, Yusuf Şevki. "Kelâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mayıs 2023. https://islamansiklopedisi.org.tr/kelam--ilim

ÖZGEÇMİŞ

Ad ve Soyad: Ramazan Akgül

İletişim Bilgileri:

E-posta (1):
E-posta (2):

Eğitim:

2014 – 2019	İlahiyat Lisans, İstanbul Üniversitesi, Türkiye
2019 – 2023	Temel İslam Bilimleri Tezli Yüksek Lisans Programı (%30 İngilizce), İbn Haldun Üniversitesi, Türkiye